

**МЕЖДУНАРОДНАЯ НАУЧНО-ПРАКТИЧЕСКАЯ
КОНФЕРЕНЦИЯ «ПРОБЛЕМЫ И ПЕРСПЕКТИВЫ
КОМПЛЕКСНЫХ ГЕОГРАФИЧЕСКИХ ИССЛЕДОВАНИЙ
В АРАЛЬСКОМ РЕГИОНЕ И СОПРЕДЕЛЬНЫХ
ТЕРРИТОРИЯХ»
НУКУС, 15-16 МАЯ 2018 ГОДА**

**International scientific-practical conference
PROBLEMS AND PROSPECTS OF COMPLEX
GEOGRAPHICAL RESEARCH IN THE ARAL REGION
AND CO-REGIONAL TERRITORIES
Nukus, May, 15-16, 2018**

Миззаҳ ДПУ

Ўзбекистон Республикаси Олий ва ўрта-махсус
таълим вазирлиги
Бердақ номидаги Қорақалпоқ давлат университети

Ўзбекистон География жамияти

Россия Фанлар академияси Узок Шарқ бўлимининг
Тинч океан География институти

Россия ижтимоий географлар ассоциацияси

**ОРОЛ МИНТАҚАСИ ВА ҚЎШНИ ХУДУДЛАРДА
КОМПЛЕКС ГЕОГРАФИК ТАДҚИҚОТЛАРНИНГ
МУАММО ВА ИСТИҚБОЛЛАРИ**

Халқаро илмий-амалий конференцияси
материаллари

Нукус шаҳри, 15-16 май 2018 йил

**ПРОБЛЕМЫ И ПЕРСПЕКТИВЫ КОМПЛЕКСНЫХ
ГЕОГРАФИЧЕСКИХ ИССЛЕДОВАНИЙ В АРАЛЬСКОМ
РЕГИОНЕ И СОПРЕДЕЛЬНЫХ ТЕРРИТОРИЯХ**

Материалы Международной научно-практической конференции
город Нукус, 15-16 мая 2018 года

International scientific-practical conference
**PROBLEMS AND PROSPECTS OF COMPLEX
GEOGRAPHICAL RESEARCH IN THE ARAL REGION AND
CO-REGIONAL TERRITORIES**
Nukus, May, 15-16, 2018

Нукус - 2018

СОДЕРЖАНИЕ

Вступительное слово ректора Каракалпакского государственного университета имени Бердаха, доктора технических наук, профессора Ахмеда Мамбеткаримовича Реймова	4
Ўзбекистон География жамияти раиси, география фанлари доктори, профессор Фазлитдин Хикматович Хикматовнинг табрик сўзи	5
Приветствие научного руководителя Тихоокеанского института географии Дальневосточного отделения РАН, академика РАН, вице-президента Русского Географического общества, доктора географических наук, профессора Петра Яковлевича Бакланова	6
Приветствие президента Ассоциации российских географов-обществоведов, доктора географических наук, профессора Александра Георгиевича Дружинина	7
ПЛЕНАРНЫЕ ДОКЛАДЫ	
1. Хикматов Ф.Х., Турғунов Д.М., Эрлапасов Н.Б. (ЎЗМУ, Тошкент) - Иклим ўзгариши муаммолари ва уларни ўқув адабиётларида ёритиш масалалари	8
2. Назаров М.И. (ЎЗМУ, Тошкент) - Улуг инсон, олим ва устоз ҳақида сўз (Профессор А.Солиев таваллудининг 75-йиллигига бағишланади)	10
3. Курбаниязов А.К. (Международный казахско-турецкий университет имени Х.А.Ясауи, Туркестан, Казахстан), Гончаренко И.В., Завьялов Р.О., Залота А.К., Ижицкий А.С., Калинина О.И., Кириллин Г., Сапожников П.В. (Институт океанологии им. П.П.Ширшова РАН, Москва, Россия) Гроссарт Х.П. (Институт водной экологии и рыбоводства, Лейбниц, Германия) - Современное состояние остаточных водоемов аральского моря	13
4. Нигматов А.Н. (ЎзР ЎМКХТТКМО ва УҚТИ, Тошкент), Ибрагимов О.А. («ЎЗЕРГЕОДЕЗКАДАСТР» давлат қўмитаси тасарруфидаги «Картография» ИИЧК) - Замонавий география муаммолари ва уларнинг ечимлари	17
5. Умаров Е.К. (Ажиниёз номидаги НДПИ, Нукус) - Орол экологик инкирози: шаклланиши ва уни бартараф этиш муаммолари	22
6. Рафиков В.А. (Институт сейсмологии АН РУз, Ташкент) - Проблемы квотирования трансграничных вод центральной азии	26
7. Реймов П.Р., Статов В.А., Реймов М.Р., Мамутов Н.К. (Каракалпакский государственный университет, Нукус) - Геоэкологические исследования природно-антропогенных ландшафтов: концепция оптимальной поляризации	35
8. Федорко В.Н. (Национальный университет Узбекистана, Ташкент) - Профессор Абдусами Салиев и развитие общественной географии в Узбекистане	36
СЕКЦИЯ-1. Актуальные теоретико-методологические проблемы системы географических наук. История географических исследований. Вопросы районирования в современной географии.	44
1. Рафикова Н.А. - Геоэкологиянинг назарий ва методологик масалалари	47
2. Харитонов А.М. - Историческая география в системе географических и исторических наук (геополитический аспект)	50
3. Баллиева Р. - Этнические традиции в природопользовании	52
4. Тоқисва З.Н. - А.С.Солиев илмий ижодининг геодемографик жиҳатлари	55
5. Таштасва С.К., Эгамбардиева М.М. - А.С.Солиев ва шаҳарлар географияси	56
6. Сафарова Н.И., Каламдарова М.К., Сафарова Н.Х., Сафарова А.Х. - Географияда давлат ва мамлакат тушуничаларининг таҳлили	58
7. Ахмадалиев Ю.И., Комилова Н.У. - Фарғона водийси аҳолисининг агроэкологик маданияти	60
8. Абдуназаров Ҳ.М., Саттаров А.У. - Республикаимиз география фани таракқиётининг жонқуяри эди	62
9. Курбонов П.Р. - Жанубий Ўзбекистон табиий шароитини шаҳарсозлик мақсадида районлаштириш масалалари	66
10. Ибрагимова Р.А. - Орол ва Оролбўйини табиий географик районлаштириш тарихи	69
11. Абдувалиев Х.А. - Маданий ландшафт: тушуничаси ва таснифи	71
12. Абдурашидов З.А. - География и устойчивое развитие	71
13. Xabibullayev A.J., Kenjayeva D.I. - Tabiat, inson va jamiyat yaxlit bir tizim sifatida	74

14. Kalabaev S.B., Sultashova O.G. - Qaraqalpaqstan aymaǵınıń agroklimatlıq resursların úyreniw hám agroklimatlıq rayonlastırıw máseleleri 76
87
15. Эгамов Б.Ю. - Ўзбекистон жадид мактабларида география таълими 78

СЕКЦИЯ-2. Опыт и перспективы прикладных физико-географических и геоэкологических исследований

1. Алибеков Л.А. - Оценка развития процессов опустынивания в бассейне Аральского моря в условиях глобальных изменений климата 81
87
2. Попов В.А. - О современном ландшафтогенезе на обсохшем дне Аральского моря
3. Низамиев А.Г., Умаралиев Р.А. - Опасные природные явления Кыргызстана: региональный анализ проявлений 93
4. Табунщик В.А. - Показатели типологического ландшафтного разнообразия Джанкойского района (включая город Джанкой) Республики Крым 97
5. Аббасов С.Б., Сабирова Н.Т. - Айдар-Арнасой хавзасининг ноёб ландшафтларини муҳофаза қилиш ва улардан экотуристик мақсадларда фойдаланиш 99
6. Chipizubova M.N. - Distribution of *Centaurea jacea* L. (Asteraceae) in Reineke Island (Japan Sea, Vladivostok, Primorsky Krai, Russian Federation) 102
7. Миракмалов М.Т., Авезов М.М. - Қорақалпоғистон Республикаси топонимларининг табиий географик хусусиятлари 104
8. Попович И.Ю., Ревуцкая И.Л. - Влияние автомобильного транспорта на качество атмосферного воздуха города Биробиджан 106
9. Рахматуллаев А., Мамажанов Р.И., Джумабоев Т.Ж. - Шамол ресурслари Ўзбекистоннинг муҳим энергия манбаидир 109
10. Тошов Х.Р., Кодиров А.А., Орипов М. - Бухоро вилояти иқлимининг яйлов чорвачилиги ривожланишига таъсири 113
11. Маматова Г.Ч., Мамбетуллаева С.М. - К вопросу изучения биоразнообразия в Нижне-Амударьинском государственном биосферном резервате 115
12. Селедец В.П. - Формирование миграционного потенциала адвентивной флоры Дальнего Востока России в Аральском регионе и на сопредельных территориях 117
121
13. Абдувохидов С., Хасанов Ж. - Экологик туризмда эталон маршрутларни қўллаш 125
14. Холдорова Г.М., Назратқуллова Г.М. - Mirzacho' l iqlimining davriy o'zgaruvchanlik xususiyatlari 127
15. Хакимов К.М., Ниёзов Н.Х. - Оронимлар: номлаш қонуниятлари ва шаклланиш тамойиллари 130
16. Сотиболдиева Г., Юлдашев Ф. - Фарғонанинг кольматажланган тупрокли ландшафтларига литопедогеокимёвий тавсиф 133
135
17. Балтабаев О.О. - Ойконимиялық терминлер хэм олардың топоним пайда етиўдеги орны (Тахтакопир районы мысалында) 138
18. Хурсанов Д. - Ландшафтларнинг структурали тахлили ва унинг амалий аҳамияти 140
19. Тошбоев З.М., Кобулова Р., Хазратқуллова Г. - Куйи Амударё округида муҳофаза этиладиган худудлар 142
20. Журакулов Х., Журакулова Д., Жураева Ф. - Омонқўтон - табиатнинг ноёб гўшасидир 144
21. Abralov O.S., Yaxshiboyeva D.T. - Qizilqum mintaqasining ekologik holati
22. Shamsidinova G.D. - O'zbekistonning barqaror rivojlanishida atrof-muhit muhofazasi va iqlim o'zgarishlari masalalari talqini 146
23. Боймирзаев К.М., Мирзахмедов И.К. - Техноген ландшафтлардан фойдаланиш ва уларни рекультивация қилиш масалалари (Фарғона водийси мисолида) 148
149
24. Tursinov M.J., Artikova U., Utarbaeva K.A., Uzaqbaeva R., Dehqonboeva M. - Yer resurslaridan foydalanishni rejalashtirish 151
25. Турдалиев А., Аскарлов К., Мусаев И. - Чўл минтақаси ландшафтларининг агрометноратив ҳолати
26. Ишниязова Ф.А., Петров Ю.В. - Атмосферная засуха как один из факторов устойчивого развития экономики Узбекистана 154
27. Бобоева Г.С., Абдиганиева Г. - Атроф-муҳитнинг ифлосланиши оқибатида инсон саломатлигининг заифлашуви 155
157
28. Худайбергенов Я.Г. - Геоэкологические предпосылки сравнительных ландшафтоведческих исследований на примере Южного Приаралья и Северного Прикаспия 158
29. Реймов А.Р., Уразбаев Т. - За полное использование агро и гидропрогнозов в мелиоративном деле 159
30. Сейтғаниязов К.М., Коспанов Н. - Географиялық топонимлер хэм олардың классификациясы
31. Urinbaeva F.B. - Qaraqalpog'iston gidronimlari

32.	Чориева Н.М., Имомова Л.И., Фозилов Ш.М., Нуруллаев А.К. - Ўзбекистонда экологик муаммоларни бартараф этишнинг айрим йўллари	
33.	Шомуродова Ш.Ф., Шарипов Ш.М., Машрапов Ж. - Чимён-Чорвок курорт-рекреация зонасида экотуризмни ривожлантиришда меҳмон уйлариининг роли	161
34.	Ходжиматов А.Н., Джурасев М.Э., Уктамова А.А., Туйинбаева Д.А. - Воҳалардаги экологик ҳолатни барқарорлаштиришнинг табиий географик асослари	162
35.	Mamajonov B. - Landshaftlarni prognozlashtirish va ularni optimallashtirish	165
36.	Рахимов А.Л. - Бугасимон ўсимликлар тарқалишининг географик хусусиятлари	167
37.	Yuldashov A.U., Sultanova N.B., Nugmanova A.A., Bagirova F. - Chiqindilardan foydalanishning ekologik-iqtisodiy jihatlari	168
38.	Эшбоев Б.Т. - Қашқадарё вилояти гидронимларининг ҳосил бўлишида табиий географик хусусиятлар ва географик терминларнинг роли	170
39.	Шаропова М. А., Абдуллаева М. Ф. - Қарши воҳасида интродукция қилинган цезальпиния жиллиснинг (caesalpiniae gilliesii wall.) табиий - географик ареали ва геозкологик хусусиятлари	172
40.	Чориев А.Ж., Холикова М. З. - Бойсун табиати ва экологик туризм	174
41.	Юлдашев Ғ., Асқаров Х., Махрамхужаев С. - Ландшафтларда кимёвий элементлар ва оксидлар миқдори тўғрисида	175
42.	Холмуродов Ш.А., Садикова Д.Х., Игамкулова Ш.А., Жалолитдинов Н.Х. - Қорақалпоқ воҳаси ландшафтларини аниқлаш	177
43.	Таумуратова Г.Н. - Экологическая классификация территории Южного Приаралья с прогнозом состояния здоровья населения на основе кластерного анализа	180
44.	Esanov N.A. - Iqlim omillari ta'sirida yuzaga keluvchi ba'zi bir ekzogen omillar tavsifi	182
45.	Валиева Ш.И. - Ўрта Зарафшон жой номларини ўрганишда этнопонимларнинг аҳамияти	185
46.	Султонов Ш.А. - Қашқадарё вилояти минерал ресурслари ва улардан фойдаланишнинг географик хусусиятлари	187
47.	Usmonova R. - Hudud geomorfologik tuzilishining rekreatsiya xususiyatlari	189
48.	Yuldashov M.X., Vaxodirova U.B., Hojiyev O., Mansurov S. M. - Atrof muhitni muhofaza qilishda sanoat korxonalaridan chiqadigan chiqindilarni bartaraf qilish yo'llari	192
49.	Qayumova Z.M., Qodirova S.Q., Xudoyberdiyev Sh.I. - Mirzacho'l tabiiy geografik rayonining tuproq resurslari va ulardan oqilona foydalanish muammolari	194
50.	Xolbayev G.X., Satimova L.F., Tairov B.S., Yuldasheva G.B. - Orolbo'yida havo haroratining o'zgarishi haqida	197
51.	Yeshchanova S.SH. - Janubiy Orol bo'yi hududlarida atrof muhit o'zgarishlarini inson organizmiga xavfli omil sifatida ekologik baholash	199
52.	Serekeeva G.A., Kenesbaev A.B. - Xalqaro ekologik hamkorlikning zamonaviy tamoyillari	202
53.	Жумамуратова А., Курбанова А., Глепов Ж. - Арал теңизи геозкологиялык изертлеулердин актуал маселелери	204
54.	Ибрагимов Л.З., Давранова М.А. Иқтисодий географик тадқиқотларда худудларнинг табиий шароити ва ресурсларини баҳолаш (Самарқанд вилояти мисолида)	205
55.	Ибрагимов М.Ю., Саитова А.К., Собирова М.Г. - Қорақалпоғистон Республикаси минтақасида доривор ўсимликлардан фойдаланиш истикболлари (қизилмия ўсимлиги мисолида)	207
56.	Бахиева Л.А. - Изучение биопродукционных показателей водоемов Южного Приаралья	209
57.	Ниязова О.Б., Олимова Д.А. - Самарқанд вилояти тулрок макрофаунасининг тур тарқиб ва эколого-таксономик тавсифи	211
58.	Нурмаматова Х., Эгамбердиев А. - Экотуризмни ривожлантириш истикболлари (Қашқадарё вилояти мисолида)	213
59.	Матпазаров А.Р. - Тоғ музликларининг геологик тарққати ва рельеф ҳосил қилишдаги роли	215
60.	Туремуратова Г.И., Уразымбетова Н.П., Пирлеспесова М.К. - Душшы хэм дузланган суўлардагы организмлердин географиялык тарқалыуы	217
61.	Агсрбаев И.М., Аллаяргов А.В. - Ekologiya sohasidagi ba'zi ilmiy ma'lumotlar	219

СЕКЦИЯ-3. Географические аспекты социально-экономических и демографических процессов 224

1.	Турдымамбетов И.Р. - Территориальная дифференциация природно-географических условий Республики Каракалпакстан и их воздействие на здоровье населения	224
2.	Мошков А.В. - Современная структура промышленных центров Дальневосточного федерального округа России	228

3.	Комилова Н.К., Зайнутдинова Д., Абдиназарова Х.О. - Куйи Амударё минтақасида болалар касалланишининг ижтимоий географик жиҳатлари	233 235
4.	Вахненко Р.В. - Фактор соседства в интеграции связей между Россией и Китаем	
5.	Фоменко В.Г. - Миграция населения Приднестровья: пространственное и социально-экономическое измерение	239 243
6.	Янчук С.Л. - Туристские зоны Республики Узбекистан	
7.	Корниенко О.С., Ткаченко Г.Г. - Оценка влияния транспортной инфраструктуры на экономическое положение регионов Дальнего Востока России	247
8.	Сидоркина З.И. - Структура миграционных потоков на Дальний Восток России (на примере Приморского края)	251
9.	Абдалова З.Т. - Основные направления экономического развития регионов республики Узбекистан	254
10.	Алибекова С.Л. - Проблемы развития международного туризма в горных и предгорных районах Узбекистана	256
11.	Сухинин С.А. - Экономическое пространство региона: трактовки, идентификация, структурирование	262
12.	Рузметов Д.Р., Дусонова Ш.Б., Эштемиров Х.И. - Саноат ишлаб чиқаришини худудий ташкил қилиш борасидаги замонавий тадқиқотлар ва амалиётлар	266 268
13.	Ушакова В.Л. - Тенденции миграционной динамики в Приморском крае	268
14.	Голубь А.Б., Голубь Л.В. - Анализ современных демографических показателей и их влияние на имидж ЕАО	272
15.	Қурбонов Ш.Б. - Ўзбекистон қишлоқ маъмурий туманларида қишлоқ аҳоли манзилгоҳларининг жойлашув шакллари	276
16.	Эгамбердиева У.Т., Халмирзаев А.А. - Ўзбекистонда реал сектор корхоналарини ривожланиш истисқболлари	279
17.	Мухамедов О. Л., Шогдорев Т.А. - Жиззах вилоятининг геодемографик вазияти	283
18.	Салаев С.К., Алланазаров К.Ж., Альимов А.К. - Қорақалпоғистон Республикасида экологик туризмни ривожлантиришда ресурс салоҳиятини баҳолашга услубий ёндашувлар	286
19.	Ражабов Ф.Т., Джураева Л., Абдураззоқова М.Ф. - Ўзбекистонда фермер хўжаликлари ихтисослашувининг иқтисодий географик хусусиятлари	289
20.	Xodjaeva G.A., Embergenov N.J., Alimova S., Utepbergenov J. - Qaraqalpaqstan xalqinin` tuwiliwshiliq meyilindegi o`zgerisler (sociyologiyaliq sorawnama trykarinda)	292
21.	Fayzullayev M.A. - Janubiy O`zbekiston qishloq xo`jaligi rivojlanishining asosiy xususiyatlari	294
22.	Убайдуллаев К., Мусаев Ш., Жиёмуратов Б. - Предпосылки развития отраслей инфраструктуры северо-западного региона Узбекистана в особых экологических условиях	297
23.	Матчанова А.Э., Давлетова Д.Б. - Туризмни ривожланишда экскурсиянинг ўрни ва роли	302
24.	Наударова С.А., Гаппаров А.Н. - О`zbekistonda dehqonchilik rivojlanishining tarixiy geografiyasi haqida mulohazalar	304
25.	Nauruzbaeva G.T., Oteuliev M.O. - Assessment of environmental quality and health conditions of the population of southern Aral region	306
26.	Аллапов К.А., Эрдонов М.Н. - Сурхондарё вилояти қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришини бозор иқтисодиёти шароитида ривожлантириш	308
27.	Кадиров М.А., Галиев З.А. - Дунё аҳолисининг табиий ўсishi	309
28.	Равшанов А.Х. - Географик патология - тиббиёт географиясининг алоҳида йўналиши сифатида	313
29.	Мухаммедова Н.Ж. - Ўзбекистонда демографик жараёвларининг тарихий-илмий асослари	316
30.	Amanov A.K., Boyunuratov R.Z., Erkayev G`H. - O`zbekiston Respublikasida tashkil qilingan erkin iqtisodiy zonalari joylashuvining geografik xususiyatlari	319
31.	Atayeva N., Ganjajeva M., Jumanazarova L. - Xorazm viloyati aholisining tabiiy va migratsion harakati	322
32.	Xoliqulov Sh.T., M.R.Usmanov., Mavlanova S. - O`zbekistonda turistik imkoniyatlardan foydalanishning geografik jihatlari	324 327
33.	Калонов Б.Х. - Навоий шаҳрининг иқтисодий-ижтимоий ривожланиш хусусиятлари	327
34.	Badalov U., Davronova L. - Perspectives of touristic-recreation resources development in Samarkand region	329
35.	Юсупов Р.К. - Ўзбекистонда ёшлар фаолиятини оширишнинг демографик омиллар	331
36.	Бердикулова М.Т. - Қашқадарё вилояти шаҳар аҳоли пунктлари ривожланишининг худудий хусусиятлари	334
37.	Муролова Д.С. - Қашқадарё вилоятида аҳоли жойлашувининг иқтисодий географик	336

	хусусиятлари	
38.	Кувандиков О.Х., Улмасова К.А. - Самарқанд вилояти кишлок хўжалигида узумчиликни ривожлантиришнинг худудий хусусиятлари	
39.	Усмонов М.Р., Фозилов Х.Х., Ахматов Ф.Р. - Туризмда инновацияларнинг худудий жиҳатлари (Самарқанд вилояти мисолида)	339
40.	Буранов Ё.Р., Облакулов Ҳ.А. - Навоий вилояти янги шаҳарчалари ривожланишининг айрим географик жиҳатлари	341
41.	Отенов Н.Т., Алимбетов А.К., Абдираманов Б.С. - Тахтакопир райони тарихий орынларының туристлик потенциалы	343
42.	Norov Sh.Sh., Negmatov S.Q. - Cho'l-voha hududlarida ta'lim tizimining hududiy tashkil etilishi (Navoiy viloyati misolida)	346
43.	Баратов А.С. - Наманган вилояти кишлок хўжалиги ерларининг мелiorатив ҳолатини яхшилаш масалалари	348
44.	Утепова Г.Б., Юлдашева Д.К., Аскарова М.М. - Иқтисодий эркинлаштириш ва кишлокларни ижтимоий-иқтисодий ривожлантириш йўналишлари	350
45.	Облокулов К.К. - Жиззах вилоятининг туристик имкониятларини баҳолаш	351
		353

СЕКЦИЯ-4. Проблемы рационального использования водно-энергетических ресурсов в Центральной Азии

1.	Курбанбаев Е., Каримова О.Ю., Баймуратов Р.А. - Аральское море и проблемы использования водно-энергетических ресурсов в республиках Центральной Азии	356
2.	Lemeshko N.A. - Assessment of the hydrological regime in 21 century by using paleoclimate data	359
3.	Чембарисов Э.И., Хожамуратова Р.Т., Атаназаров К.М. - Прогноз минерализации и водности р.Амударьи с использованием бассейнового метода	359
4.	Тасболат Б., Кенжебай Р.Н., Тагаева Г.Ф. - Казахстан и Китай: проблемы трансграничных рек	362
5.	Бebesшко Т.В., Макаренко В.П. - Гидрографическая характеристика государственного заповедника «Бастау»	366
6.	Юнусов Г. Х. - Қашқадарё воҳасида Амударё сув ресурсларидан самарали фойдаланиш масалалари	370
7.	Аденбаев Б.Е., Хайдарова О.А. - Изменение стока низовьев реки Амударьи под влиянием водных мелиораций в её бассейне	372
8.	Курбанбаев С.- Современное состояние водохозяйственных объектов дельты реки Амударьи	374
9.	Артикова Ф.Я., Саидова Д.А., Хамзаева Ж.Т. - Ўзбекистондаги ирригация-ташлама кўллари ва уларнинг асосий гидроморфометрик кўрсаткичлари	377
10.	Ширинбоев Д., Холманова М. - Нарпай каналининг гидрологик режими ва аҳамияти	381
11.	Amanbaeva M.A., Orynbayev K.U., Nurtleuova S.R., Umirova Zh.O., Auezov M. - Geoecological aspects of the use of transit river systems	383
12.	Raupov B., Kenjayeva Z. - Kichik gidroenergetikaning ekologik ahamiyati	386
13.	Тиркашев С., Тиркашев Т., Аминова Ш. - Зарафшон дарёси сувининг ифлосланиши ва унинг олдини олиш йўллари	387
14.	Ғўдалов М.Р. - Ер ости сувлари ва улардан самарали фойдаланиш (Жиззах вилояти мисолида)	389
15.	Қаюмова М.М., Esirgapova Yu.A., Baxtiyorova M.Sh. - Mirzacho'l iqtisodiy geografik rayoni suv resurslari va ulardan oqilona foydalanish muammolari	391
16.	Jumayeva M.B., Shodiyev S.R. - Navoiy viloyatida Zarafshon daryosi suv resurslarining taqsimoti	394
17.	Намозов Ж.А., Эшқувватов Б.Б. - Томчилатиб суғориш усули ва уни Самарқанд вилояти кишлок хўжалигига татбиқ этилиши	396
18.	Мухаммедов Б., Келдиёрова Г. - Самарқанд вилоятида сув ресурсларини муҳофаза қилиш борасида амалга оширилаётган чора-тадбирларнинг назарий жиҳатлари	399
19.	Тилолов Т., Қулдошев М., Эргашев Х. - Ғилонликларнинг сув-энергетика ресурсларидан самарали фойдаланишларини оммавийлаштириш ҳақида	401
20.	Тиркашев Н. - Тоғ соьлари сувларидан электр энергия оlish va samaradorligini aniqlash	402
21.	Умарова М.Х., Қулмонов Р.Х. - Сурхондарё вилоятининг минерал сувли булоклари ва улардан тиббий мақсадларда фойдаланиш масалалари	405

СЕКЦИЯ-5. Теоретические и практические аспекты современной картографии и ГИС-технологий

1. Сабитова Н.И., Таджибаева Н.Р. - Инновационный подход к созданию картографической модели геологической среды г.Бухары и прилегающих к ней территорий 407
2. Matchanov M.J., Qo'shnazarova Sh. - Yer yuzasini masofadan olingan ma'lumotlar asosida sinflashtirishning aytim jihatlari 409
3. Ибраимова А.А., Далжанов К.О. - Олий таълим тизими-хариталаштириш объекти сифатида 411
4. Беканов К.К., Жаксыбаев Р.Н., Алеуов А.С. - ArcGIS дастурида йирик масштабли карталарини тузиш 413
5. Мирзаахмедов Х.С., Тошпулатов А.М. - Ўқув атласи карталарининг қўшимча элементларидан фойдаланиш масалалари 415
6. Абдумуминов Б.О., Чорисв А.К., Жураева Н.Э. - Сурхондарё вилоятининг 3D-моделини ArcGIS дастури ёрдамида яратиш масалалари 417

СЕКЦИЯ-6. Актуальные проблемы географического и экологического образования

1. Никадамбаева Х.Б., Эргашева М.К. - Баркарор тараққиёт таълимида «муаммоли вазият» стратегиясидан фойдаланишнинг аҳамияти 420
2. Абдиреймов С.Ж., Бекаева М.Е., Авезов С.А. - Инновациялық оқытыу хэм илим-изертлеу технологиялары 423
3. Сағъндыкова Э.У. - Формирование экологической компетенции будущих специалистов на основе учебно-проектной деятельности 424
4. Рамазанова ЖК. - Использование электронных образовательных ресурсов в преподавании географии 428
5. Гайпова Р., Орынбаева А., Шарипбаев А. - География фанини ўқитишнинг ўзига хос хусусиятлари 430
6. Ерденев М.Т., Жубаньис М., Абдраимова К.Т. - Проблемы создания программы экологического образования высшей школы 432
7. Матсаидова С.Х., Курбонниёзов Р.Р., Авезов Н.Ш. - Шахсада экологик маданиятни шакллантириш 434
8. Ametov Ya.I., Jumashva S.I. - Ekologik ta'limotning O'rta Osiyo va O'zbekistondagi taraqqiyoti 437
9. Абдуллаев И.Х., Усмонова Г.Э., Аманбаева З.А., Каримов И.Э. - География фани ва таълимида ижтимоий-иқтисодий йўналишнинг ривожланиши 439
10. Норбоева У.Т., Шодмонова Д.А. - Атроф-мухит муҳофазасида экологик таълим ва тарбиянинг ўрни 442
11. Xoliqova M.O. - Dunyo okeani mavzusini o'qitishda yangi pedagogik texnologiyalardan foydalanish 443
12. Ravshanova M.X. Shomurodov N.P. - Ekologik ta'lim-tarbiya masalasi muammolari va ular yechimining jamiyat farovonligidagi ahamiyati 445
13. Jumaboev B.Ye. - Ta'lim muassasalarida "Suv havzalarining ekologik holati" mavzusini o'qitish masalalari 446
14. Achilova N.R., Jumayev S.N. - Ta'lim muassasalarida ekologik ta'limning olib borilishi masalalari 448
15. Muxammedov Sh.Q., Kanatbayeva T.S., Yo'ldasheva M.B. - O'simliklarni muhofaza qilishda ekologik ta'lim-tarbiyaning o'rnini 449
16. Boratova M.G'. - Ekologik ta'lim-tarbiyani amalga oshirishda ekskursiyalar o'tkazishning roli 452
17. Хамроева Ф.А. - Табиий географик фанларни ўқитишда таълим порталларининг аҳамияти 453
18. Mamadaliyev J. - "Ketma-ketlikni aniqlash" usuli bo'yicha test topshiriqlari tuzish (geografik mintaqalar va tabiat zonalari mavzusi misolida) 456
19. Mahmudova M.J., Qo'ldasheva M.N. - Jahon tabiiy resurslari mavzusini o'qitishda ta'lim texnologiyalaridan foydalanishning o'ziga xos xususiyatlari 457
20. Базарова Н. - География фанларни орқали ёшларга экологик таълим-тарбия бериш масалалари 460
21. Мейлиева Х.Ш. - Ёшларда экологик таълимни шакллантириш 462
22. Зокиров Х.Х., Нормуратов О.У., Чорисва Ш.К. - Экологик таълимнинг долзарб муаммолари 463
23. Узakov З.З. - Проблема воспитания экологического отношения к почве как важнейшему экологическому объекту 465

Xoldorova G.M., Hazratqulova G.M. (Jizzax davlat pedagogika instituti)
MIRZACHO'L IQLIMINING DAVRIY O'ZGARUVCHANLIK
XUSUSIYATLARI

Annotasiya. *Iqlim resurslaridan samarali foydalanish dolzarb masalalar sirasiga kirib bormoqda. Shuning uchun ushbu maqolada yurtimizning alohida hududlari metereologik rejimini tahlil etish muhim ahamiyat kasb etadi.*

Mirzacho'l hududi iqlimi, iqlimining xarakterli jihatlari, issiqlik va yorug'likning ko'pligi, qurg'oqchil va keskin kontentalligi, hududdagi tekislik hamda tog' oldi qismi murakkab relefi shakllarining xilma-xilligi sababli ham mahalliy iqlim xususiyatlarini vujudga keltiradi. Iqlimshunos B.P. Alisovning (1952) tasnifiga ko'ra, subtropik iqlimning kontinental tipiga kiritilib, qish ancha sovuq va yoz issiq, quruqligi, atmosfera yog'inlari asosan qish-bahor fasllariga to'g'ri kelishi bilan xarakterlanadi. Yillik yalpi radiatsiya miqdori bu yerda 150-155 kkal/sm² ni tashkil qiladi. Mirzacho'ning radiatsiya balansining sug'orilmaydigan yerlarda kattaligi bilan farq qiladi.

Mirzacho'ning relefi tekis ekanligiga qaramasdan havo harorati ancha murakkab. Bu esa hududning g'arb va shimoli-g'arbiga ochiqligi (sovuq va nam havo massalari shu yo'nalishda harakatlanadi), shimol va g'arb tomonlari tekislik ekanligi Arktika va Sibirdan esuvchi sovuq, quruq havo massalari, Atlantika okeanidan esuvchi nam havo massalari bemalol kirib keladi. Okeanlardan juda olisda joylashganligi uchun yoz bilan qishdagi havo haroratlari keskin farq qiladi. Hududning janub va sharq tomondan tog' tizmalari bilan o'ralganligi, tekislikning shimoli-g'arbiga tomon pasayib borishi, sug'oriladigan va qo'riq erlarning almashinib borishi, yirik suv arteriyalari va irrigatsiya-melioratsiya tizimlari bilan belgilanadi. O'rtacha yillik havo harorati Mirzacho'ning katta qismida 12,5^o C ni tashkil etadi. Eng sovuq oyning harorati yanvarda -3, -4° C shimolda va shimoli-g'arbda, -0,8^o C Xovosda, -1,1^o C Jizzaxda kuzatiladi. Qishloq xo'jaligi uchun mutlaq minimum va maksimum haroratlarning taqsimlanishi katta ahamiyatga ega. Eng yuqori harorat iyun-iyulda +44° C, +46° C dan yuqorisi janubi-g'arbiy qismi - Qizilqum cho'llari chegarasida kuzatiladi. Xovosda eng yuqori harorat +47° C gacha kuzatiladi. Turkiston tizmasiga ko'tarilgan sari harorat pasayib boradi.

Quyoshning ufqdan balandligi iyun oyi oxirlarida 73° C ga yetadi. Jizzax shahrida sovuqsiz davr 210 - 220 kunga boradi. Yillik yalpi radiatsiya miqdori 150 kkal/sm dan ortadi. Yil davomida o'simliklarning rivojlanishiga imkon beradigan haroratlarning yig'indisi 4300-4600° C bo'lganligidan, bu yerda issiq o'lkalarda o'sadigan ekinlarni yetishtirish imkoniyati mavjud.

Mirzacho'ning iqlimiga tavsif berish uchun Jizzax viloyat hududida joylashgan 5 ta meteorologiya kuzatuv stantsiyasi, 1 ta agrometeorologiya, 1 ta ko'l stantsiyasi va 1 ta agrometeorologiya kuzatuv postlarining ko'p yillik ma'lumotlaridan foydalandik. Bu meteorologiya stantsiyalarida doimiy ravishda kuzatuv ishlari olib borilmoqda.

1-jadval

Jizzax viloyatidagi meteorologiya stantsiyalari

T/r	Stantsiyalarning nomi	Stantsiyalarning manzili
1	Jizzax meteorologiya stantsiyasi	Jizzax shahri Zilol mahallasi
2	Yangiqishloq meteorologiya stantsiyasi	Forish tumani E.Komilov mahallasi
3	Lalmikor-Jizzax meteorologiya stantsiyasi	G'allaorol tumani Lalmikor qo'rg'oni
4	G'allaorol agrometeorologiya stantsiyasi	G'allaorol tumani Olimlar mahallasi
5	Baxmal meteorologiya stantsiyasi	Baxmal tumani Qirq qishloq
6	Do'stlik meteorologiya stantsiyasi	Do'stlik shahri
7	G'arbiy Arnasoy ko'l stantsiyasi	Forish tumani
8	Zomin agrometeorologiya posti	Zomin tumani Birlik mahallasi

B.A. Alisovning (1956) iqlim klassifikatsiyasi bo'yicha O'rta Osiyo subtropik iqlim mintaqasining shimoliy chegarasida joylashgan. A.N. Babushkin (1961) subtropik va mo'tadil iqlim elementlari qo'shilib turgan bu regionni kontinental subtropik iqlim deb ataydi. Jizzax viloyati ushbu iqlim mintaqasining shimoliy chegarasiga to'g'ri keladi.

N.N. Ivanovning tasnifiga ko'ra viloyatning katta qismining iqlimi kontinental va uning cho'l qismi keskin kontinental bo'lib, meteorologik elementlari sutkalik va yillik, shuningdek yildan-yilga tebranishlarning kattaligi bilan ajralib turadi. Havo haroratining yillik o'rtacha amplitudasi (eng sovuq va

eng issiq oylar o'rtacha harorati orasidagi farqi) 26-30° C ga teng. Sovuq havo massalari janubdagi tog'lardan o'ta olmay, Jizzax viloyatida to'planib qoladi. Natijada, qishda havo harorati pasayib ketadi. Shuning uchun ham qish fasli ancha sovuq bo'ladi. Yanvar oyining o'rtacha harorati shimol va shimoliy-g'arbida -3,2-4,4° C, Jizzaxda -1,1 0° C, Xovosda -0,8° C ko'rsatkichlarida qayd qilingan. Mirzacho'lda eng o'rtacha harorati shimol va shimoliy-g'arbida Jizzax shahrida esa -2° C teng. Past harorat viloyatning shimoliy qismida kuzatiladi. Havoning eng past harorati tog' oralig'i botig'i (kotlovinasi) G'allaorol uchun o'rtacha oylik harorat -3,4° C kuzatilib, tog'larda balandlik ortishiga bog'liq holda Ko'losoyda -5,4° C teng. Ko'losoy rayonida havo harorati -5° C atrofida barqarorligi kuzatiladi. Viloyatning qolgan hududlarida bunday barqarorlik kuzatilmaydi (2-jadval).

2-jadval

O'rtacha ko'p yillik havo harorati

Meteo-stantsiya	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII	yil lik
Chordara	-4,4	-0,2	6,8	14,0	20,7	25,4	28,1	25,8	19,0	11,7	3,9	-0,8	12,4
Sirdaryo	-3,2	0,0	7,3	14,7	26,8	25,6	27,0	25,8	18,8	11,5	4,7	0,4	13,1
Xovos	-0,8	1,8	8,6	16,0	22,2	27,6	29,9	28,3	22,3	14,2	7,7	2,5	15,0
Jizzax	0,3	2,0	8,4	15,7	21,2	26,5	28,1	25,7	20,4	13,6	7,6	2,8	14,3
Do'stlik	0,6	2,2	8,1	16,2	21,3	26,6	28,0	25,6	20,2	13,5	7,4	2,8	14,4
G'allaoro I	-2,4	-0,3	6,4	13,5	18,6	24,5	26,9	24,6	18,4	11,2	5,0	0,2	12,1

Qishloq xo'jalik ishlab chiqarilishida tuproq harorati rejimi katta amaliy ahamiyat kasb etadi. Tuproq yuzasini ortacha yillik harorati 17-18° C atrofida kuzatilgan holda bu ko'rsatkich havo haroratida 2.5-3° C yuqori. Yil davomida tuproqning o'rtacha oylik harorati oylar bo'yicha taqsimlanadi.

Shamollar harakati Mirzacho'lda o'ziga xos bo'lib, shimoli-g'arbiy qismida shimoliy yo'nalishda esadi. Janubi-sharqida qishki janubi-sharqiy yo'nalishda esib tezligi yuqori. Mirzacho'lda yana bir muhim jihati shuki, kunduzi esadigan shamolning tezligi kechasi esadigan shamol tezligidan yuqori bo'lib, tuproq yuzasi, suv havzalari, kanallar va aeratsiya zonasida namlikning bug'lanishini tezlashtiradi. Jizzax viloyatida kuchli shamollar bo'lib turadi. Shamol tuproq tarkibidagi namning ko'plab bug'lanishiga, chang - to'zon ko'tarilishiga, qishda esa qorlarni uchirib, tuproqning muzlashiga sabab bo'ladi. Viloyatning tabiiy sharoitiga bog'liq holda esuvchi shamollarga briz tipidagi Aydar-Arnasoy ko'llar tizimi bilan quruqlik o'rtasidagi hamda tog'-vodiy tipidagi shamollarga Turkiston tog' tizmasi bilan tog' oldi tekisliklari oralig'ida esuvchi shamollar misol bo'ladi. Mirzacho'ning shimoli-g'arbida Aydar-Arnasoy ko'llar tizimining vujudga kelishi ham keyingi vaqtlarda hudud iqlimining tarkib topishi hamda ko'llar atrofi landshaftlari o'zgarishiga o'z ta'sirini ko'rsatmoqda. Ko'llar yuzasidagi bug'lanish tufayli ayrim vaqtlarda bulutli kunlar vujudga kelib, yozgi yomg'irlar yog'ishi kuzatilmoqda. Bu esa qishloq xo'jaligi ekinlariga zarar keltirishi aniqlangan.

Aydar-Arnasoy ko'llar tizimining maydoni (3702 kv.km) va suv hajmining (44,1 km³) ortishi hisobiga, botiqning ko'l va quruqlik o'rtasida quyosh radiatsiyasining taqsimlanishidagi tafovutlari ortib bormoqda. Buning oqibatida kunduzi ko'ldan quruqlik tomonga, kechqurun esa, aksincha, quruqlikdan ko'l tomonga briz tipidagi shamollar esmoqda. Arnasoy ko'l stantsiyasi ma'lumotlariga ko'ra, briz tipidagi shamollarning tezligi ba'zan bahor fasllarida sekundiga 10-15 metr ga yetmoqda.

Mirzacho'ning janubi-sharqiy hududlari Turkiston tog' tizmasi va uning tarmoqlari joylashgan. Turkiston tog' tizmasi bilan tog' oldi tekisliklari oralig'ida bosimning o'zgarishi hisobiga ba'zi kunlari tog'-vodiy tipidagi shamollarning esishiga guvoh bo'lamiz. Tog'-vodiy tipidagi shamollar sutkaning birinchi yarmida tog' yonbag'irlarida tekislik tomon harakatlanadi, kunning ikkinchi yarmida esa, aksincha, teskari yo'nalishda harakat qiladi. Ushbu yo'nalishdagi shamollarning tezligini yuqori emasligini ko'ramiz va sekundiga 1-3 metr ga yetadi. Kuchli shamollar janubi-sharqiy va sharqiy yo'nalishda esib, asosan, Mirzacho'ning janubiy hududiga xos bo'lgan "xovos" shamolidir. Xovos shamoli Farg'ona darvozasidan Mirzacho'l tomonga esib, kuz va qishda tezligi 46 m/sek.ga yetadi. Xovos shamoli tarqalish chegarasining joylashuvi uning vujudga kelish fazasiga va sinoptik jarayonlarga bog'liq. Oqimining kengligi 45 km atrofida, uzunligi 100 km dan ortadi. Mirzacho'ning 3000 km² dan ortiq maydonini qamrab oladi. Xovos shamoli tez-tez chang to'zon ko'tarib turadi, bu esa deflyatsiya jarayonining rivojlanishiga olib keladi. Uning salbiy xususiyati kuzgi shudgor qilingan dalalarning etilish

davrining mos kelmasligi olib kelib, shudgor qilingan tuproq strukturasi buzilishiga sabab bo'ladi. Shamolning shiddatli kuchi 5-7 mm kattaligidagi tuproq zarralarini uchirib ketib, Mirzacho'l hududida tuproq to'zishining yirik o'chog'i vujudga keladi.

Havo harorati 10°C dan yuqori bo'lgan kunlar Mirzacho'lda 218 kun, Xovosda 226 kun va Jizzaxda 219 kun hisoblangan. Jizzax viloyatida kuchli shamollar bo'lib turadi. Shamol tuproq tarkibidagi namning ko'plab bug'lanishiga, chang – to'zon ko'tarilishiga, qishda esa qorlarni uchirib, tuproqning muzlashiga sabab bo'ladi. Mirzacho'lning o'zlashtirilishigacha uning tuproqlari shamolarning emiruvchi faoliyatiga qarshilik ko'rsata olgan, chunki ular chala cho'l o'simliklari bilan mustahkamlangan bo'lib, keyingi yillarda deflyatsiya xavfli tus ola boshlagan bo'lib, qishloq xo'jaligiga sezilarli zara keltirmoqda. Bunday holatning sabablaridan biri cho'l yaylovlarida chorva mollarning soni ortib borishi tufayli bir joyda muttasil boqilishi hisoblanadi. Yaylovlarning maydoni hozirgi kunda ikki barobar qisqarib ketsada, chorva soni kamaygani yo'q va bu esa o'z navbatida hududda cho'llashishning tezlashuviga olib keladi.

Mirzacho'lda yerlarni noto'g'ri sug'orilish ham deflyatsiyaning rivojlanishi sabablaridan biri bo'lib, tuproq sho'rlanishiga olib keladi. Bug'lanishning sug'orish mavsumida yuqori bo'lishi tufayli er osti suvlarining er yuzasiga yaqin bo'lgan joylarda tuproq tarkibidagi tuz er yuzasiga chiqib qolib, tuproq to'zishi o'choqlarini vujudga keltiradi. Mirzacho'lning g'arbiy qismiga Xovos shamoli o'zining transportlik qobiliyatini sarflab, olib kelingan mahsulotlarni akkumulyatsiya qila boshlab, to'lqinsimon tepalik relyef shakllarini vujudga keltiradi. Mirzacho'l hududida ikki tomonlama yo'nalishda esuvchi shamollar uning shimoli-g'arbiy chekka qismida diametri 1-2 km bo'lgan ko'plab uchirib ketilgan kotlovinalarni vujudga keltiradi. Mutaxassislarning olib borgan kuzatuvlariga ko'ra, Xovos shamoli sutka davomida 2-3 sm qalinlikda chang bilan qoplaydi. (L.Alibekov, 1994). Deflyatsiya tufayli vujudga keladigan zarar nafaqat tuproqning kambag'allashuvi bilan bog'liq. U kanal va kollektorlarning loyqa bosishiga imkon yaratadi. Ularni tozalash uchun esa katta sarf-harajat talab qilinadi. Bundan tashqari, shamol dalalardan qorni uchirib ketib, natijada yer zarur bo'lgan namlikni etarlicha ola olmaydi va sug'orish uchun qo'shimcha suv talab qilinadi.

Iqlimning qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishi uchun qulayligi darajasini baholash, ushbu baholashning tugallanish bosqichi ishonchliligi hududning ilmiy jihatdan umumiy tabiiy geografik rayonlashtirishning bir qismi sifatida qaraladi. Havoning yuqori harorati, atmosfera yog'inlarining kamligi, absolyut va nisbiy havo namligining pastligi, yuqori miqdordagi bug'lanishni keltirib chiqaradi, buning natijasida tuproqda tuz to'planishi va qayta sho'rlanish jarayonlarining jadallashuviga olib keladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Абдуллаев А.Қ. Кишлоқ хўжалигига агрометеорологик хизмат /Ўзбекистон кишлоқ хўжалиги журнали, №5, 1999, 13-14 б.
2. Баратов П. Ўзбекистон табиий географияси. –Т.: Ўқитувчи, 1996. –264 б.
3. Имомжонов Х.А., Камолов Б.А. Ўзбекистонда об-ҳавога таъсир этиш. –Тошкент, ЎОИТГМИ. 2001. –119 б.
4. Леухина Г.Н., Ляпина О.А., Веремеева Т.Л. Климат Узбекистана. –Ташкент, САНИГМИ, 1996. –76 с.

ОСОБЕННОСТИ СЕЗОННЫХ ИЗМЕНЕНИЙ КЛИМАТА В МИРЗАЧУЛЬСКОМ РАЙОНЕ

Аннотация. Рациональное использование природных ресурсов является одной из приоритетных задач. Поэтому в данной статье большое внимание уделено анализу метеорологического режима отдельных уголков нашего края.

THE PERIODIC MUTABILITY FEATURES OF THE CLIMATE OF MIRZACHUL

Abstract. The effective using of the climate resources is becoming one of the today's main issue. So, the analyzing of the particular area of our country gain in great importance in this article.

Ҳақимов Қ.М., Ниёзов Н.Х. (Жиззах давлат педагогика институти) ОРОНИМЛАР: НОМЛАШ ҚОНУНИЯТЛАРИ ВА ШАКЛЛАНИШ ТАМОЙИЛЛАРИ

Аннотация. Мақолада турли орографик объектларнинг номлаш қонуниятлари ва уларни бошқа тур жой номларидан фарқловчи хусусиятлари ҳамда шаклланиш тамойиллари аниқ мисоллар ёрдамида тадқиқ қилинган.

Топонимикада барча орографик объектларнинг номлари оронимлар (юнонча, орос - «тоғ») дейилади. Бу тур номлар рельеф шакли ва элементларининг ўзига хос хусусиятларининг ифода этади ва улар жой номларининг бошқа турларига нисбатан кам ўрганилган. Тадқиқотлар шунинг

кўрсатадики, оронимик объектларнинг номлари анча тургун ва узок муддат сақланади. Вакт ўтиши билан географик объект жойлашган ҳудуднинг рельеф шакли ўзгарса ҳам, аммо уни ифода этган ном сақланиб қолиши мумкин. Масалан, Учтепа номига ёнидаги ер сатҳидан тик кўлами баланд бўлган учта тепа асос бўлган. Йиллар ўтиши билан тепалардан асар қолмаган бўлса ҳам, аммо ном ҳозиргача сақланиб қолган.

Таъкидлаш жоизки, барча географик объектларда бўлгани каби оронимик объектларнинг номлари орасида ҳам семантикаси тиник бўлмаган, кўшимча топонимик тадқиқотларни талаб қиладиган номлар учрайди. Улар қаторига қадимги туркий тилларда фаол қўлланиб, ҳозирда истеъмолдан чиқиб кетган «ёзи», «ёр» каби рельеф шаклини билдирувчи географик терминлар ёрдамида пайдо бўлган жой номларини киритиш мумкин. Чунончи, чўл, дашт, текислик маъносидаги ёзи сўзи тилнинг ҳозирги ҳолатида фаол муомалада бўлмаса ҳам, аммо топонимлар таркибида сақланиб қолган - Окёзи, Ёзёвон, Қизилёзи, Сариези ва ҳоказо.

Марказий Фарғонада жойлашган Ёзёвон туманининг номи ёзи ва ёбон сўзларидан ташкил топган. Ёбон сўзи баъзи жойларда дала, яйлов маъносида ҳам қўлланилади. Жой номлари таркибидаги ёр сўзини қадимий туркий тилда “жар” маъноси борлигини Махмуд Кошғарий «Девону луғатит турк» асарида қайд қилган. Рельеф шаклини англатувчи ёр сўзи Фарғона водийси топонимияси таркибида ҳозиргача сақланиб қолган: Куйганёр, Ёрбоши, Ёртепа, Ёркишлоқ, Кесканёр ва бошқалар.

Маълумки, тоғ буюклик, мангулик рамзи. Инсон паноҳ, егулик истаб доимо тоққа интилган. Инсониятнинг яримидан кўпи тоғ этакларида ва тоғ олди текисликларда яшайди. Шу сабабдан, тоғ маъносини англатувчи кўх, жабал, шан, берг, монтана, кордилера, серра, монте, лер, мта каби сўзлар оронимлар таркибида кўп такрорланади: Кухитанг, Тянь-Шан, Кордилера, Серра-Мадра, Монблан ва ҳоказо. Туркий халқлар яшайдиган ҳудудларда тоғ сўзи турлича талаффуз қилинади. Масалан, Россия, Туркменистон, Озарбойжон, Туркияда -доғ (дағ), Ўзбекистон, Тожикистонда - тоғ (тов), Қозоғистонда - тау (тоу), Қирғизистонда - тоў (тоо), Олтойда - ту (туу).

Ўзбекистон топонимияси таркибида одам ва унинг тана аъзоларига ўхшашлигига қараб ном олган оронимик объектларни ҳам топиш мумкин. Масалан, Қашқадарёда - Одамтош, Оҳангарон водийсида - Келинчактош, Молгузар тоғларида - Куёвтош, Кампиртош каби оронимлар учрайди. Оронимлар ҳосил бўлишида рельеф шакллари англатувчи кўпгина оронимик терминлар ҳам фаол қатнашган. Эътиборли томони шуки, оронимик терминлар барча тилларда такрорланса ҳам, улар ҳақида илмий адабиётларда яхлит маълумотлар кам.

Таниқли топонимист олим Т.Нафасов ҳозирги қиз компонентли Қирққиз, Учқиз, Қизтепа, Қизбулоқ каби номларни ҳам оронимлар қаторига кўшган[1]. Олимнинг фикрича, улар узок ўтмишда оронимлар сифатида пайдо бўлган ва жой номлари таркибидаги қиз сўзи қадимги туркий куз сўзининг ўзгарган шаклидир. Махмуд Кошғарий куз сўзини тоғ сўзининг эпитети сифатида қўллаб уни таърифини келтирган. Куз тоғ - кун тушмас тоғ, тоғнинг куёш тушмайдиган жойи [2]. Илгари айрим ҳудудларда куз сўзи ёлғиз баландлик, кичик чўққи, тоғ ёнбағиридаги қоясимон дўнгликларга нисбатан ҳам қўлланилган. Ҳозирги қиз компонентли топонимлар арсаи ҳам бунини тасдиқлайди.

Оронимлар орасида Октоғ ва Қоратоғ энг кўп тарқалган номлар бўлса ҳам, улар кам ҳолатда ранг маъносини билдиради. Октоғ - корли тоғ, баланд тоғ. Қоратоғ - паст тоғ, қорсиз тоғ. Ҳ.Ҳасанов ёзишича, Қирғизистон ва Қозоғистондаги аксар тоғлар Олатов (буюк, катта, корли тоғ) деб аталади[3]. Мутахассислар уларни бир-биридан фарқ қилиш учун турли кўшимчалар кўшганлар. Масалан, Кунгай Олатови (офтобга рўпара, куёш тушадиган), Терскай Олатови (куёш тушмайдиган), Орқайли Олатови (Или - дарё ва водий номи), Талас Олатови (Талас - дарё ва водий номи).

Оронимларга хос хусусиятлардан яна бири шуки, маҳаллий аҳоли тоғларни бошдан - оёк яхлит битта ном билан эмас, балки ҳар жойда ҳар хил атайди. Фақат географик ва илмий адабиётлар орқали тоғларнинг умумий номини билиб олиш мумкин. Географик карталарда битта ном билан Нурота тоғлари дейилса ҳам, аммо маҳаллий аҳоли уни жойинга қараб Эгарбелитоғ, Тўнғизитоғ, Исталитоғ каби номлар билан атайди.

Аҳоли пунктлари номлари таркибида адир, бел, жар, камар, тепа, тош, тоғ, қир, қум каби индикатор оронимик терминлар кўп учрайди. Масалан, Бахмал туманида Жамонжар деган аҳоли пункти бор. Ёмон сўзининг маҳаллий шевадаги шакли “жамон”. Ном таркибидаги жамон - хатарли, хавфли, кўрқинчли маъносида, жар - географик термин, оқар сувларнинг юмшоқ тоғ жинсларини ювиши натижасида ҳосил бўлган чуқурлик.

Қишлоқ шундай хавли жарлик ёнида жойлашганлиги сабабли маҳаллий халқ унга Жамонжар деб ном берган. Бундай номлар огоҳлантирувчи хусусиятга эга. Айтишадик, Ёмонтов, Ёмонжар, Ёмонкум каби объектлардан яхшилик кутиб бўлмайди. Жумладан, Ёмонкумда одам шамол пайтида кум остида қолиб кетиши ёки Ёмонжарнинг ён бағри ўпирилиб кишиларни босиб қолиши мумкин.

С.Қораевнинг ёзишича, айрим оронимлар метафорик-мажозий маънога эга ва улар объектнинг ўзига хос хусусиятларини ифодалайди[4]. Масалан, Букритоғ, Етимтоғ, Семизтепа, Туятош, Қўйтош. Масалан, Етимтоғ - яққа, ёлғиз тоғ, Туятош - тузилиши туяга ўхшаш тош. Қадимдан Ўрта Осиё халқлари орасида тоғларни кишилар исми билан аташ расм бўлмаган. Бирок, оронимик объектларни номлашда баъзан азиз-авлиёларни қадамжолари сифатида бобо, ота каби сўзлар қўшиб айтилган: Боботоғ, Нурота ва ҳоказо.

Мўғуллар тоғлар номига кўпинча богдо - «муқаддас», «илоҳий» сўзи қўшиб талаффуз қилишади. Богдо-Ула, Ихэ-Богдо, Бага-Богдо каби оронимлар шу йўл билан ҳосил бўлган. Чунки, қадимда мўғулларда тоғларга сиғиниш одати бўлган. Улар ҳатто, бегоналар олдида тоғ номини баланд овозда талаффуз қилишдан чўчиган, оила аъзолари ва чорваларига қарғиши тегади, деб қўрқишган. Шунга ўхшаш одат оташпарастиликка эътиқод қилган сўғдларда ҳам бўлган. Улар тоғларда илоҳий куч бор, деб ҳисоблашган ва тоққа чиқаётган йўловчи тоғ этагидан тош олиб, унинг энг баланд жойига олиб бориб қўйган. Тош қалаб қўйилган жойлар сўғд тилида суғч деб аталган[5].

Японияни рамзи саналган Фудзияма тоғи номининг пайдо бўлиши ҳам анча қизиқ. Олимлар уни турлича шархлаган бўлсалар ҳам, аммо номга асос бўлган яма сўзини япон тилида «тоғ» маъноси борлигини барча мутахассислар таъкидлашган. Фудзияма - «улуг тоғ», «абдий тоғ», «оловли тоғ» каби маъноларга эга.

Тоғ жинслари, фойдали қазилмалар асосида пайдо бўлган жой номлари ҳам кўп: Кумушкон, Олтинтошган, Газли, Куҳисим. Оронимлар ёрдамида фойдали қазилма конлари ҳам топилган. Масалан, Туркманистондаги Гугурдоғ номи ёрдамида, мазкур тоғда олтингургуртнинг табиий конлари борлиги аниқланган. Ҳ.Ҳасановнинг ёзишича: «Ўрта Осиёдаги йирик конларнинг аксарияти улар топилмасдан анча илгарийек ота-боболарга маълум бўлган. Чунончи, Олтой ва Алдан номларига асосланиб, шу ерлардан олтин қидириб топганлар. Жезқазған номи шу ерда мис борлигини айтиб берди»[3].

Вулканлар ва бошқа эндоген геологик жараёнлар ҳам дунё топонимиясида ўз аксини топган. Масалан, Попокатепетль - ацтеклар тилида «тутинли тоғ», Везувий - Италиянинг қадимги халқларидан бирининг (осклар) тилида «тутун», «пар», Кракатау - Ява ороли аҳолиси тилида «овоз чиқарувчи», Этна - қадимий юнон тилида «оловли», Пичинча - кечуа ҳиндулари тилида қайнаб турувчи тоғ каби маъноларни ифодалайди.

Рельеф шакллари ва элементлари (тоғлар, чўққилар, тепалик, водий, дара, жарлик, пастекислик, кумликлар ва ҳоказо) боғлиқ бўлган географик номлар, оронимик объектларга ўхшаб кўпинча узок вақт сакланиб қолади.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Нафасов Т. Қашқадарё қишлоқномаси. -Т.; "Мухаррир", 2009.
2. Маҳмуд Кошғарий. Девону луғотит турк. -Т.; "Фан", 1963.
3. Ҳасанов Ҳ. Географик номлар сири. -Т.; "Ўзбекистон", 1985.
4. Қораев С.Топонимика. Ўқув қўлланма. - Т.; "Ўзб. файл. жам", 2006.
5. Ҳакимов Қ. Топонимика. Дарслик. -Т.; "Мумтоз сўз", 2016.

Оронимы: закономерности номинации и принципы нормирования

Аннотация. В статье на конкретных примерах изучены вопросы закономерности и принципы формирования номинации оронимических объектов и их различия от других видов топонимов.

Oronyms: names of distinguish and forming trends

Abstract. In the article orographic name of objects legalities and their another sort place from names distinguish particularities also forming trends exact support investigated.

**Тошбоев З., Қобулова Р. (Жиззах давлат педагогика институти)
ҚУЙИ АМУДАРЁ ОКРУГИДА МУҲОҒАЗА ЭТИЛАДИГАН
ХУДУДЛАР**

Аннотация. Мақолада Қуйи Амударё округида ташкил этилган муҳофаза этиладиган ҳудудларнинг табиий-географик жиҳатлари ва уларнинг келажакдаги аҳволи таҳлил этилган.

Қуйи Амударё табиий географик ўлкаси Орол денгизининг жанубида Амударёнинг табиий-географик жиҳатдан мураккаб тузилган қадимий ва ҳозирги дельталарини ўз ичига олади. Қуйи Амударё ғарбда Устюрт платосининг шарқий чинки, шарқда Қизилқум, жанубда Қорақум, шимолда Орол денгизи билан туташган бўлиб, майдони 50 минг км² ни ташкил этади. Ушбу улкан ҳудуд яланг текислик бўлиб, рельефнинг ниҳоятда кам ўйдим-чуқурлиги билан ажралиб туради. Лекин шунга қарамадан, дельта текисликларининг табиий шароитлари етарли даражада мураккаб. Амударёнинг қадимий дельтаси Тахиятош танглигига давом этади ва тораяди, сўнгра шимолга томон яна кенгайиб қадимий дельта тугаб, Амударёнинг ҳозирги замон дельтаси бошланади ҳамда Орол денгизигача давом этади. Шу йўналиш бўйича дельта пасаяди ва кенгайиб, баъзи ерларда 140-150 км га этади (Баратов, 1996).

Ўсимликлар олами интразонал шароитларнинг мавжудлиги туфайли атрофдаги чўлларга нисбатан анча бой. Шу сабабли геоботаник нуқтаи-назаридан округ ўсимликлари қуйидаги турларга бўлинади: тўқай, галофит ва псаммофит. Тўқай ўсимликлари Амударёнинг ҳозирги замон дельтасидаги ўтлоқ-аллювиал, ўтлоқ-ботқоқ, ботқоқ ва ўтлоқ-такир тупроқлар тарқалган қайирларида катта майдонни ўз ичига олиб, бу ерларда камишзорлар, кўға, турангил, ёввойи жийда, тол, юлғун каби ўсимликлар ҳам ўсади. Тўқай ўсимликлари яна Амударёнинг ўзанига яқин ҳар иккала сохилларида, сув билан тўладиган ўзанларда, кўллар атрофида ҳам учрайди. Тўқайзорлар икки қаватдан (ярусдан) иборат бўлиб, юқориси тол-жийда, турангил ёки кўғалардан, пасткиси эса юлғун, рўвак, камиш қабилардан иборат.

Қуйи Амударё округининг ўзига хос табиий шароити унинг ҳайвонот оламига ҳам таъсир этган. Бу округда сутэмизувчилар, қушлар, балиқлар бошқа округларга нисбатан кўпроқ тарқалган. Қушларнинг 222 тури, сутэмизувчиларнинг 31 тури (асосан кемирувчилар), балиқларнинг эса 30 тури мавжуд. Қуйи Амударёнинг антропоген ландшафти (суғорилиб ўзлаштирилган ҳудудларда) мавжуд бўлган катта қисмида уй сичқони, кўрсичқон, пластинкасимон тишли каламуш, типратикан ва ҳар хил қушлар (чумчук, майна, зарғалдоқ, бедана) яшайди.

Дарё қайирларида, кўлларда қушлардан – қирғовул, ғоз, ўрдак, оккуш, кўтон, биркозон (соқоқуш), чайка, қорабузов, читтак, баклан, пеликан, лайлак, чумчуқлар; сутэмизувчилардан ондатра, тулки, чиябўри, тўқай мушуги, бўрсик. Тўқайзорда йирткичлардан чиябўри, ёввойи чўчка, бўри мавжуд; сув ҳавзаларининг қуриши натижасида сузиб юрувчи қушларнинг миқдори камайиб кетди, аввалги турли балиқ зотлари ҳозирда деярли учрамайди. Шўр кўл ва ўзанларда балиқларнинг тур жиҳатидан бойлиги ўтган асрнинг 60-йилларига нисбатан анча фарқ қилади. Ов қилинадиган ҳайвонлар (чунончи, қуён, тулки, ёввойи ўрдак, тустовуқ ва бошқ.) миқдори борган сари тақчил бўлмоқда.

Амударё дельтасининг Қизилқум ва Қорақумга туташган қисмларида ва дельта ичидаги ўзлаштирилмаган қумли чўлларда тошбақа, юмронқозилар, кулранг ва тароқ бармоқли геккон, қум сичқони, юмалоқ бошли қалтакесак, чўл мушуги, тулки, ўкилон, эфа учрайди. Атрофдаги чўллардан кемирувчиларнинг тўқайзорларга кириб келиши кузатишмоқда, чунки уларнинг чўллашишга берилиши туфайли атрофдаги чўллардан фарқи камаймоқда. Тўқайзорларда кўпроқ кўк қурбақа, ер каламуши, кичик қалтакесаклар, сув илон, қора илон; қушлардан балиқчи қушлар, лойхўрак, қўтан, биркозонлар-пеликан, қоравой, соқоқуш, фламинго, кўк, оқ ва малла қўтанлар, қорабузов-баклан, ғозлар, ўрдаклар, чуррақлар, қирғовул, қаккулар, зағизгон, қирғий, қора қарғи қабилар яшайди. Тўқайда яна чиябўри, тулки, бўрсик, тўқай мушуги, қуён қабилар ҳам учрайди.

Қуйи Амударё округида балиқлар кўп бўлиб, улар дарёда ва унинг тармоқларида, кўлларда, ирригация шохобчаларида яшайди. Энг кўп тарқалган лаққа балиқлар, чўртан балиқлар.

осётрлар, лососсимон баликлар ва бошқа баликлардир. Қуйи Амударё округида тўқай ландшафти ва у ердаги кушлар ва бошқа ҳайвонларни муҳофаза қилиш учун Бодайтўқай кўриқхонаси ҳамда Қуйи Амударё (делта ландшафти ва у ердаги куш, баликларни асрайди), Нурумтубек (тўқай ландшафти ва тўнғиз, чиябўри, қирғовул), Хоразм (кўл ландшафти ва у ердаги сув кушлари) каби буюртмалар мавжуд.

Қуйи Амударё биосфера резервати – Қорақалпоғистон Республикаси Беруний тумани худудида Амударёнинг қуйи оқимида, Султон Увайс тоғлари этакларида, дарёнинг ўнг соҳили қайирида жойлашган кўриқхона. 1971 йилда ташкил этилган. Майдони 68718 га, шундан 3975 га тўқай ўрмонлари билан копланган (1997). Ихтисослиги қайир-тўқай. Бухоро буғусини табиий кўпайтириш, теракзор ўрмонларни муҳофаза қилиш. Асосий вазифаси Амударё атрофи тўқай ландшафтидаги ўсимлик ва ҳайвонот оламини муҳофаза қилиш, тўқайзорларни илмий ўрганиш. Бодайтўқай тўқай ўсимликлари билан копланган орол ва ярим оролларни ишғол қилган ноёб табиатли кўриқхонадир.

Биосфера резервати иклими мўътадил, ёзи иссиқ ва қуруқ, қиши эса ўртача совуқ. Йиллик ўртача ҳарорат +11°C бўлиб, қишда ҳарорат -5 °C гача тушиб кетади. Ёзда эса ҳарорат +25 °C гача кўтарилади, баъзан ундан ҳам юқори бўлади. Худуддаги йиллик ёғинлар миқдори 80 мм. ни ташкил қилади. Кўриқхонада ўсимлик ва ҳайвон турлари кўп. Бу ерда буга, туранғил, юлғун ва қиёкзорлар мавжуд. Резерватда ёввойи чўчка, бўрсик, қуён, Хива қирғовули, олачипор қизилиштон ва бошқа ҳайвон ҳамда кушлар яшайди. Худудда кушлардан қора қалхат, тустовуқ, узун думли бургут каби ноёб кушлар мавжуд. Сут эмизувчилардан Бухоро буғуси, тўнғиз кўп учрайди. Кўриқхонадаги аралаш тўқайлар ва уларнинг табиий таркиби фақат шу жойларга хос бўлиб, Республиканинг бошқа жойларида учрамайди. Қирғовулнинг Хива кенжа тури, Эрон сарсабили, чирмовулнинг уч тури фақат шу ерда мавжуд.

Кўриқхонада 167 тур ўсимлик (туранғил, жийда, тол, қамиш, қизилмия, қовул), 138 тур кушлар (миқкий, хива қирғовули, кўк қаптар, қоқилдор тўрғай, лочин, шу жумладан ўткинчи кушлар), 20 турдан кўпроқ сут эмизувчилар – бўри, тулик, қуён, қобон, бўрсик, сув ҳавзаларида баҳри балиқ, сохта қуракбурун яшайди. Кўриқхонада Ўзбекистон “Қизил китоби”га киритилган 60 дан ортиқ турдаги ҳайвонлар, жумладан, 1975 йилда Тожикистондаги Рамит кўриқхонасидан келтирилган хонгул (Бухоро буғуси) муваффақиятли кўпайтирилмоқда (2 бош урғочи ва 1 бош эркак хонгул 1996 йилда 90 бошга етган). Кўриқхона худудида бир вақтлар собиқ Иттифок Тиббиёт ФА Вирусология институтининг илмий ходимлари Халқаро дастур бўйича илмий иш олиб борган эди. Бодайтўқай кўриқхонасининг асосий вазифаси Амударё қайиридаги табиий ландшафт комплексини ўрганишдир.

Судочье давлат буюртма кўриқхонаси – Амударё дельтаси биологик мажмуини, кўчманчи кушлар кўниб ўтадиган, улар бола очадиган жойларни кўриқлаш мақсадида 1991 йилда ташкил этилган. Қорақалпоғистон Республикаси Мўйноқ туманида Судочье кўли ва унинг соҳили атрофларида жойлашган. Майдони 50 минг га. Унинг ғарбий чегараси Устюрт чинки бўйлаб, шарқий, жанубий чегаралари кўлнинг қирғоқ четлари бўйлаб ўтган. Кўлда кўплаб сузадиган ва сув бўйи кушлари дам олади, кўпаяди. Бу ерда оқкушлар, қолпицалар, қоравойлар (“Қизил китоб”га киритилган) ва бошқа турдаги кушлар, шунингдек, овланадиган ондатралар яшайди. Кўриқхона халқаро аҳамиятга эга бўлиб, кўл сув-ботқоқ ҳавзаларини муҳофаза қилиш бўйича Рамсар конвенцияси рўйхатига киритиш кўзда тутилган. Буюртма худудида кушларни ўрганиш бўйича илмий ишлар олиб борилади, ҳар йили кушлар сонини ҳисобга олиш ишлари бажарилади, ондатра овланади.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Баратов П. Ўзбекистон табиий географияси. Ўқув қўлланма. - Т.: Ўқитувчи, 1996.
2. Ўзбекистон миллий энциклопедияси. - Т.: Шарқ НМАК, 2004.

ОХРАНЯЕМЫЕ ТЕРРИТОРИИ НИЖНЕАМУДАРЬИНСКОГО ОКРУГА

Аннотация. В статье сделан анализ природно-географических особенностей и состояние охраняемых территорий Нижне Амударьинского округа.

PROTECTED TERRITORIES OF THE LOWER AMUDARIA COUNTRY

Abstract. In the article analyzed natural-geographical features of protected territories and conditions of Lower Amudaria country.

Благодарность. Статья подготовлена при поддержке проекта РГО-РФФИ «Географические предпосылки и ограничения формирования сетевых многофункциональных транспортных структур в Дальневосточном макрорегионе России» (№ 17-05-41044).

Использованная литература:

1. Бакланов П.Я. Дальневосточный регион России: проблемы и предпосылки устойчивого развития. - Владивосток: Дальнаука, 2001. – 144с.
2. Бакланов, П. Я., Мошков, А. В. Инерционность территориальных структур хозяйства в регионах Дальнего Востока // Вестник МГУ. Сер. 5. География. 2017. №.2, С.3-10.
3. Перстнёва, Н. П. Критерии классификации показателей структурных различий и сдвигов// Fundamental Research. Economic sciences, № 3. 2012. P. 478-482.
4. Регионы России. Социально-экономические показатели городов. 2016. Стат. сб. / Росстат, - М., 2016. – 442с.
5. Регионы России. Социально-экономические показатели городов. 2008. Стат. сб. - М.: Росстат, 2008. – 375с.

THE MODERN STRUCTURE OF THE INDUSTRIAL CENTERS OF THE FAR EASTERN FEDERAL DISTRICT OF THE RUSSIAN

Abstract. Large cities- industrial centers located in the southern and northern zones of development of the Far East play a special role in economic development of the territory. The features of dynamics of formation of the modern structure of the basic industrial centers of the Far Eastern Federal district are presented by the characteristic of the changes of the volumes of the shipped goods of own manufacture (extraction of useful minerals, processing industries, manufacture and distribution of the electric power, gas and water) for 2006-2015. The most rational directions of their economic development are singled out.

**Комилова Н., Зайнутдинова Д., Абдиназарова Х.О, Абдувалиева З.
(Ўзбекистон Миллий университети, Жиззах Давлат педагогика
институту, Қўқон Давлат педогогика институту)
ҚУЙИ АМУДАРЁ МИНТАҚАСИДА БОЛАЛАР
КАСАЛЛАНИШИНИНГ ИЖТИМОЙ ГЕОГРАФИК ЖИҲАТЛАРИ**

Аннотация: Мақолада Қуйи Амударё минтақасида болалар касалланиши, ҳудуднинг ўзига хос нозогеографик вазияти ўз аксини топган. Болалар касалланиши билан боғлиқ маълумотлар, шунингдек айнан мазкур минтақа учун хос тиббий географик ҳолатлар таҳлил этилган.

Сўнгги йилларда республикамиз ҳудудларида аҳолининг умумий касалланиши¹ бирмунча ортган. Масалан, агар 1997 йилда ҳар 10 минг кишига аҳолининг касалланиши 4035,8 кишини ашқил этган бўлса, 2017 йилда бу кўрсаткич 4680,4 кишига етган. Асосий касаллик гуруҳлари бўйича аҳолининг касалланиши таҳлил қилинганда кўпгина касаллик гуруҳлари салмоғининг бирмунча ортиб бораётганлиги аниқланди. Чунончи, қон айланиш, овқат ҳазм қилиш, қон ва қон ҳосил қилувчи аъзолар, нафас олиш аъзолари касалликларининг ортиб бораётганлиги бугунги кунда ташвишга қолдирмоқда.

Ушбу хасталиклар билан оғриш нафақат Ўзбекистонда, қолаверса, бутун Ер шари аҳолиси орасида энг кўп учрайдиган касалликлар қаторига киради. Шу ўринда республикамиз нозогеографик ҳолатида кўзга ташланаётган муҳим масалалардан бири бу болалар орасида касалланиш кўрсаткичларининг камайиб бораётганлигидир. Бугунги кунда айниқса, ҳазм қилиш органлари касалликлари, сийдик таносил тизими, суяк-мушак тизими ва қўшувчи тўқима касалликлари, перинатал даврда юзага келадиган баъзи ҳолатлар билан боғлиқ касаллик гуруҳлари бирмунча ўсган (1-жадвал).

Ҳудудлар бўйича 0-14 ёшли болаларнинг касалликларга чалиниши таҳлил кўрсаткичларининг ўсиб бориши кузатилади. Бундай ҳудудлар орасида айниқса, Қорақалпоғистон Республикаси, Андижон, Бухоро, Жиззах, Хоразм, Самарқанд вилоятлари ҳамда Тошкент шаҳрида ҳолат янада яққолроқ кўзга чалинади (2-жадвал).

Қуйи Амударё минтақаси таркибига Қорақалпоғистон Республикаси ва Хоразм вилояти киради. Унинг майдони 172,6 минг км² бўлиб, бу борада республикамиздаги энг катта минтақадир.

¹ Умумий касалланиш кўрсаткичи - аҳоли сонининг ўртача йиллик гуруҳида барча қайд этилган касалликларнинг аҳоли сонига нисбати.

Касалликларнинг асосий синфлари бўйича бир ёшдаги болаларнинг касалликларга чалиниши

	Бир ёшдаги 1000 нафар болаларга нисбатан			
	2013	2014	2015	2016
Жами улардан:	990,8	1001,9	956,9	941,9
қон ва қон яратувчи органлар касалликлари ва иммун механизмини жалб этувчи айрим бузилишлар	159,4	154,3	150,0	144,4
улардан камконлик	158,1	151,7	147,2	142,5
асаб тизими касалликлари	16,8	17,9	19,9	19,6
нафас органлари касалликлари	435,2	431,5	403,8	399,9
хазм қилиш органлари касалликлари	18,7	20,0	21,1	20,4
сийдик таносил тизими касалликлари	7,6	8,4	8,9	8,6
суяк-мушак тизими ва қўшувчи тўқима касалликлари	7,6	9,8	11,6	10,1
туғма аномалиялар, деформациялар ва хромосом бузилишлар	7,8	7,0	6,6	6,9
перинатал даврда юзага келадиган баъзи ҳолатлар	157,5	171,8	159,4	160,3

Манба: Ўзбекистон Республикаси Давлат статистика қўмитаси маълумотлар асосида тузилди.

2-жадвал

Худудлар бўйича 0-14 ёшли болаларнинг касалликларга чалиниши (беморларда биринчи мартаба ташҳиси билан рўйхатга олинган касалликлар сони)

Худудлар	100 000 болага нисбатан			
	2013	2014	2015	2016
Ўзбекистон Республикаси	56765,4	59328,0	60719,8	62324,8
Қорақалпоғистон Республикаси	44455,4	45923,6	46146,8	48235,4
Андижон	49565,7	50622,2	50311	52240,9
Бухоро	48293,7	48881,2	45921,8	44436,1
Жиззах	44319,4	49077,1	47427,2	47106,3
Қашқадарё	52769,3	52683,6	53233,3	55101,6
Навоий	74505,8	74555,8	73159	69819,6
Наманган	64305,2	64424,9	52018,8	52700,6
Самарқанд	49592,8	51559,4	51015	51335,4
Сурхондарё	60577,0	61100,6	58925	60307,4
Сирдарё	41313,4	44596,4	44557,1	45615,3
Тошкент	57504,1	58319,3	67044,5	64252,6
Фарғона	62684,3	62540,0	61471,9	57508,0
Хоразм	48387,9	50815,5	48683,6	51883,7
Тошкент шаҳар	93041,8	117794,4	155366,2	179695,8

Манба: Ўзбекистон Республикаси Давлат статистика қўмитаси маълумотлар асосида тузилди.

Аҳолиси 2017 йил 1 январ маълумотларига кўра, 3594,2 минг кишига тенг. Аҳолининг умумий касалланиши ҳар 100 000 аҳолига 75340 кишига тенг (умумий касалланиш индекси 1,09); умумий ўлим 4,7; киши; гўдаклар ўлими 14,1 нафарни ташкил қилади. Минтақа ўз номига мос равишда Амударёнинг қуйи қисмида, Орол денгизининг жанубий қисмида жойлашган. Мазкур ўлка Ўзбекистоннинг шимоли-ғарбида Қорақум ва Қизилқум чўллари оралигида жойлашган. Ўлканинг ер юзаси ясси текисликлардан иборат. Қуйи Амударё Ўзбекистоннинг шимоли-ғарбида жойлашганлиги сабабли киши совуқ, ёзи эса иссиқ ва қуруқ бўлади. Қайд этаётганимиздек, ўлка Ўзбекистоннинг энг совуқ худудларидан биридир. Январнинг ўртача ҳарорати $-4-8^{\circ}\text{C}$ атрофида. энг пастки ҳарорат -33°C гача пасайиб кетади. Ушбу район республикамизнинг энг қурғоқчил худудларидан бири бўлиб, унда ёгин миқдори йилига 79-108 мм ни ташкил қилади.

Худуд республикамизда қадимий маданият, илм-фан ўчоғларидан бири бўлиб келган. Бунинг негизида ўлканинг дарё ёқасида жойлашганлиги, унумдор тупроғи ётган бўлса, бутунги кунда мазкур ўлка республикамизнинг экологик жиҳатдан энг носоғлом, ночор, иктисодий нуктаи назардан муаммоли минтақаси ҳисобланади. Гарчи Қорақалпоғистон Республикаси ва Хоразм вилоятлари бир минтақа таркибига кирсада табиий-иқлимий, экологик ва нозогеографик хусусиятларига кўра улар бир-биридан кескин фарқ қилади. Масалан, Қорақалпоғистон Республикаси минтақанинг шимолида, Орол денгизининг жанубий қисмини эгаллайди. Иқлими ўта континентал яъни ёзи жазирама иссиқ, қиши эса республикамизнинг бошқа худудларига нисбатан бирмунча совуқ, йиллик ёғин миқдори 90-200 мм атрофида.

Аҳолиси 01.01.2017 маълумотларига кўра, 1817,5 минг кишини ташкил қилади. Аҳолининг умумий касалланиши ҳар 10 минг аҳолига 4859,5 кишига тенг ёки республика жами аҳоли касалланишининг 5,3 фоизи шу худуд ҳиссасига тўғри келади. Орол бўйида ҳукм сураётган ноқулай экологик вазият ушбу минтақада аҳоли миграциясининг авж олишига замин яратади. Шу билан бирга, қишлоқ хўжалигида фойдаланадиган ерларининг яроксиз ҳолатга келиши, кучли даражада шўрланиши аҳолининг қишлоқлардан шаҳарларга кўчишига сабаб бўлмоқда. Айрим ҳолларда минтақа аҳолисининг бошқа вилоятларга ҳам бориб ўрнашиши кузатилмоқда. Бу эса аҳолининг худудий таркибидаги ўзгаришларга олиб келади.

Минтақа мамлакатимизнинг экологик жиҳатдан энг номақбул минтақасидир. Худуд аҳолиси орасида сил, юқумли ичак хасталиклари, туғма нуқсон билан туғилишлар, буйрак ва ўт қопининг сурункали касалликлари энг кўп учрайди. Бу жиҳатдан Қорақалпоғистон Республикаси мамлакатимизда етакчи ўринларда туради. Сўнгги йилларда мазкур республикада аҳоли орасида айниқса 0-14 ёшли болалар орасида касалланиш кўрсаткичлари бирмунча ортиб бормоқда.

Минтақа таркибига кирувчи Хоразм вилояти майдони 6,1 минг км², аҳолиси 01.01.2017 маълумотларига кўра, 1776,7 минг киши ёки республика аҳолисининг 5,5 фоизи шу вилоят ҳиссасига тўғри келади. 2017 йилда умумий касалланиш ҳар 1000 аҳолига 534,8 кишига тенг бўлган, бошқача қилиб айтганда мамлакат аҳолиси жами касалланишининг 7,1 фоизи ушбу вилоят аҳолисига тегишлидир. Мазкур кўрсаткич бўйича вилоят Қорақалпоғистон Республикасидан ҳам юқори ўринни эгаллайди. Умумий ўлим ҳар 1000 кишига 4,6 кишига тенг.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Ўзбекистонда соғлиқни сақлаш. Ўзбекистон Республикаси Давлат статистика қўмитаси маълумотлари. Тошкент, 2017
2. Ўзбекистонда ижтимоий ривожланиш ва турмуш даражаси. Ўзбекистон Республикаси Давлат статистика қўмитаси маълумотлари. Тошкент, 2017.

Социально-географические аспекты детской заболеваемости Нижнеамударьинского региона

Аннотация. В статье описывается детская заболеваемость в Нижнеамударьинском регионе и специфическое нозогеографическое состояние этой территории. Проанализированы данные о структуре детской заболеваемости

Socio-geographical aspects of the disease of children in the Lower Amudarya region

Abstract. The article describes the incidence of childhood in the Lower Amu Darya region and the specific nosogeographical state of the territory. Data on childhood morbidity, as well as on the specific medical geographical situation in the region, are analyzed.

Вахненко Р.В. (ТИГ ДВО РАН, Владивосток)

ФАКТОР СОСЕДСТВА В ИНТЕГРАЦИИ СВЯЗЕЙ МЕЖДУ РОССИЕЙ И КИТАЕМ

Аннотация. В данной статье представлены результаты анализа фактора соседства. Каковы проблемы и общие черты связывают южные регионы российского Дальнего Востока и приграничные провинции КНР? Каковы тенденции развития экономического сотрудничества и как фактор соседства оказывает опосредованное влияние на его развитие? Рассмотрено влияние географического соседства на разные стороны хозяйственной жизни населения двух крупных соседних регионов (международное взаимодействие – протяженность границ, наличие транспортных переходов, внешние экономические и социальные связи). Сформулированы общие географические условия, выделены специфические аспекты физико-географического и экономико-географического положения Тихоокеанской России и Северо-Восточного Китая.

Мухамедов О. Л., Шоғдорев Т. А.
(Жиззах давлат педагогика институти, Жиззах)
ЖИЗЗАХ ВИЛОЯТИНИНГ ГЕОДЕМОГРАФИК ВАЗИЯТИ

Аннотация. мақолада вилоят аҳолисининг мутлақ ва нисбий кўпайиши, туғилиши ва ўлим кўрсаткичлари туманлар даражасида ўрганилган.

Ўзбекистонда демографик жараёнлар ижтимоий-иқтисодий омиллар натижасида динамик характерга эга. Республика ва унинг вилоятларида демографик жараёнлар таҳлил қилинганда ҳудудларнинг табиий шароити, хўжалик ихтисослашуви ва хизмат кўрсатиш соҳалари ривожланиш даражасидаги фарқлар бевосита аҳоли сони ўсиши, табиий ва механик ҳаракатидаги ўзгаришларга таъсир кўрсатади. Мирзачўлнинг ўзлатирилиши билан вужудга келган аҳоли манзилгоҳларидаги демографик вазият аҳоли ёш таркибидаги ҳолатга мос равишда ривожланиб келмоқда. Шунингдек, саноат тармоқларининг диверсификацияланиши ва махсус индустриал зоналарнинг ташкил этилиши “ишчи кучи оқими”нинг вужудга келишига сабаб бўлади. Бу ўз ўрнида мазкур ҳудудларда ёш оилалар сонининг ошишига ва демографик жараёнлар ривожланишига ўз таъсирини кўрсатади.

Жумладан, Жиззах вилояти ҳам ўзига хос демографик ҳолатга эга. Вилоят аҳолисининг ўсиш даражасини, туғилиш, ўлим ва табиий кўпайишнинг ўзгариб, олдинги йилларга нисбатан бироз кўпайганлигини кузатиш мумкин. 2017 йил 1-январ маълумотига кўра, вилоят аҳолиси 1319,3 минг кишини ташкил этди, бу кўрсаткич 2005 йилга нисбатан 276,0 минг кишига кўпайган ёки 126,4 фоизга ўсди. Мазкур йилларда ўртача йиллик кўпайиш 1,95 фоизга тенг.

Вилоят аҳолиси ўсишини йилма-йил таҳлил қиладиган бўлсак, маълум даражада тафовутлар мавжудлигининг гувоҳи бўламиз. Масалан, 2006 йил вилоят аҳолиси бир йилда 100,8 фоизга ўсди (13,3 минг кишига). Бу кўрсаткич туманларда турлича бўлиб, Бахмал (102,3 %), Шароф Рашидов (102,2%), Зарбдор (101,6 %) ва Зомин (101,5 %) туманлари вилоят кўрсаткичидан юқори. Мирзачўл (93,1 %), Зафаробод (98,3%) ва Фориш (99,1 %) туманларда аҳоли ўсиш даражаси бироз пастроқ.

Статистик маълумотларда аҳоли сонининг ўсиши 2006-2010 йилларгача деярли ўзгармаганлигини кўришимиз мумкин. Лекин кейинги давр мобайнида аҳоли ўсишида бирмунча силжишлар кузатилди. Жумладан, 2016 йилда вилоят аҳоли сони бир йилда 102,1 фоизга ўсган. Ҳудудларда ҳам бу жараён бироз жадаллашган бўлиб, Зарбдор (102,7 %), Бахмал, Мирзачўл (102,6 %) ва Шароф Рашидов (102,4 %) туманлари вилоят ўртача кўрсаткичидан юқори. Арнасой (101,6 %), Дўстлик ва Зафаробод (101,8 %) туманларида аҳоли ўсиши нисбатан секин кечмоқда. Кўришиб турибдики, вилоятда аҳолининг ўсиш жараёни бироз жадаллашган. Аҳоли сони йиллар мобайнида турли суръатларда ўсиб борди, у 2006 йил 2005 йилга нисбатан 100,8 фоизга ўсган бўлса, 2010-2011 йиллар оралиғида бу кўрсаткич 104,5 фоизга тенг бўлди. 2017 йилга келиб эса 103,3 фоиздан иборат бўлди. Демак, вилоят аҳолисининг ўсиш даражасида даврий фарқлар жуда катта эмас. Лекин биз бу жараённинг 12 йил давомидаги ҳолатини кузатадиган бўлсак, аҳоли сонининг бирмунча ўсганлигини кўришимиз мумкин.

Туманлар аҳолисининг ўртача бир йилда мутлоқ кўпайишини таҳлил қилинганда, 2005 йилдан бошлаб рақамларнинг кўтарилиши кузатилади. Мазкур йилда вилоят аҳолиси 8,2 минг кишига кўпайган бўлса, 2016 йил у 43,2 минг кишини ташкил этди ёки 35,0 минг кишига кўп ўсган. Бунга, албатта, миграция жараёнининг нисбатан барқарорлашганлиги, яъни миграция сальдосидаги фарқларнинг камайиб бораётганлиги ва туғилиш даражасининг бироз кўпайиши таъсир этган. Таҳлиллар шуни кўрсатадики, 2005 йилда Арнасой (-0,18), Зафаробод (-0,7), Зарбдор (-0,8), Мирзачўл (-3,2) ва Фориш (-0,4) туманларида аҳоли кам ўсган. Жумладан Мирзачўл туманида аҳолининг мутлоқ бир йиллик кўпайиши 2006, 2007 ва 2009 йилларда юқоридагиларга мос равишда -0,9; -0,9 ва -0,2 кишига кам ўсди. Олис қишлоқ жойларни ҳар томонлама ижтимоий-иқтисодий жиҳатдан ривожлантиришга эътиборнинг кучайиши бир муддат аҳоли ўртасида ички ва ташқи миграциянинг пасайишига сабаб бўлди. Бу ўз навбатида аҳоли сонининг ўсишига таъсир кўрсатди.

Вилоят ва унинг туманларида 2010 йилда аҳолининг мутлоқ кўпайиши ўрганилаётган даврда (2005-2017 й.й.) энг максимал кўриниш касб этди. Масалан, Вилоят аҳолиси 49,9 минг кишидан иборат бўлиб, 2005 йил 8,2 киши ва 2017 йилда эса 43,2 минг кишини ташкил этган. Шунингдек, Жиззах шаҳри (12,0), Ғаллаорол (6,6), Зарбдор (3,5) ва Зомин (12,1) туманларида аҳолининг бир йиллик мутлоқ кўпайиши бошқа туманларга нисбатан бирмунча юқори кўрсаткичга эга бўлди.

Туманлар аҳолисининг ўртача бир йиллик (2005-2017 йй.) мутлок кўпайиши турличалигига аввалги йиллардаги аҳолининг ёш ва жинсий таркибидаги номувофикликлар, тарихий демографик вазият, никоҳ, туғилиш, ўлим ҳолатларининг фарқлари, миграция, шунингдек, турли даврлардаги ижтимоий-иқтисодий имкониятлар ҳам сабаб бўлган. Шунинг учун ҳудудларда қайси бир йилда аҳоли сони тез кўпайган бўлса, иккинчи йили у секин кўпайган ёки, аксинча.

Шундай қилиб, вилоят аҳолиси ўсишида маълум ҳудудий тафовутлар мавжуд бўлиб, туманлар табиий шароити ва ижтимоий-иқтисодий ривожланиш имкониятларига боғлиқ ҳолда бирмунча фарқ қилади. Шу нуқтаи назардан вилоят туманлари аҳоли сонининг 2005-2016 йилларда ўсиш суръати бўйича қуйидаги уч гуруҳни ажратиш мумкин:

1. Аҳоли сони ўсиш даражаси юқори бўлган туманлар (124,0 фоиздан ортиқ): Зарбдор, Шароф Рашидов, Зомин ва Бахмал туманлари;

2. Аҳоли сони ўсиш кўрсаткичи ўртача бўлган ҳудудлар (117,8-123,9 %): Жиззах шаҳри, Ғаллаорол, Дўстлик ҳамда Пахтакор туманлари;

3. Аҳоли сони ўсиш ҳолати паст бўлган (117,7 % ва ундан кам) ҳудудий бирликлар: Янгиобод, Фориш, Арнасой, Зафаробод ва Мирзачўл туманлари.

Умуман олганда, вилоят туманлари аҳоли сонининг ўсиши олдинги йилларга нисбатан сезиларли даражада ўсиб бормоқда. Аҳоли ўсишига табиий, агроиклимий шароит ҳам қисман таъсир кўрсатади; қулай иқлим шароити, унумли ерлар ва сув ресурсларининг етарлилиги мавжуд ҳудудда аҳоли зич жойланишига ва унинг ўсишини нисбатан юқори бўлишига сабаб бўлади.

Аҳоли табиий ҳаракатининг ҳудудий жиҳатлари ёки тафовутларини ўрганиш айна вақтда иқтисодий ва ижтимоий география фанининг муҳим тармоғи бўлган аҳоли географиясининг тадқиқот объектларидан биридир. Жумладан, демографик жараёнларни аналитик таҳлил қилиш орқали маъмурий-ҳудудий бирликлардаги вазиятга аниқ ташхис қўйилади. Бунда аҳоли билан боғлиқ бўлган ижтимоий-иқтисодий жараёнлар чуқур ўрганилади ва келажакдаги ҳолати башорат қилинади. Республика ва унинг вилоятларидаги демографик жараёнлар таҳлил қилинганда Жиззах вилояти аҳоли табиий ҳаракатида туғилиш даражасининг юқорилиги билан алоҳида ажралиб туради.

Жиззах вилояти ва туманларида аҳолининг туғилиш кўрсаткичларини таҳлил қиладиган бўлсак маълум даражада тафовутлар борлигини кўришимиз мумкин. 2005-2016 йиллар оралигида туғилиш кўрсаткичи турлича тебранади. Масалан, вилоятда 2005 йилда туғилиш кўрсаткичи 23,1 промиллени ташкил этган бўлса, 2015 йилга келиб 25,0 промилледан иборат бўлди. Бу даврда туғилиш даражаси 1,9 промиллега ошган. Кўрилаётган давр мобайнида 2011 ва 2012 йиллар туғилиш даражасининг энг паст кўрсаткичи қайд этилган (21,0 %). 2005 йилда Шароф Рашидов (25,1 %), Мирзачўл (25,0 %), Зафаробод (24,1 %) ва Фориш (23,4 %) туманларида туғилиш даражаси вилоят ўртача кўрсаткичидан юқори (23,1 %). Энг паст кўрсаткич Жиззах шаҳри (18,1 %) ва Пахтакор (18,9 %) туманларида кузатилади. Мазкур вазиятни 2015 йил ҳолатига кўра таҳлил қиладиган бўлсак Шароф Рашидов (27,7 %), Зарбдор (27,7 %), Зомин (26,4 %) ва Бахмал (26,2 %) туманлари вилоят (25,0 %) ўртача кўрсаткичидан юқори бўлган бўлса, энг паст кўрсаткич Жиззах шаҳри (19,4 %), Мирзачўл (21,2 %) ва Арнасой (21,8 %) туманларига тўғри келади.

2005-2015 йиллар давомида Шароф Рашидов тумани аҳоли туғилиш даражасининг юқорилиги билан алоҳида ажралиб туради. Туман бевосита вилоят марказини ўраб турганлиги, аҳолига хизмат кўрсатиш соҳаларининг ривожланганлигини асосида аҳоли анча зич жойлашади. Жумладан, “Жиззах махсус индустриал зона”сининг фаолият юритиши ёш кадрлар “оқимн”нинг вужудга келишига сабаб бўлган. Табиийки ёш оилаларда туғилиш даражаси юқори бўлади. Шунингдек Бахмал тумани ҳам туғилишнинг юқорилиги жиҳатдан етакчи ўринларни эгаллайди (25,6 %). Туман аҳолиси азалдан деҳқончилик ва чорвачилик билан шуғулланиб, вилоятнинг бошқа туманларига нисбатан ўтроқ яшаб келаётганлиги, миграция сальдосидаги фарқнинг кичиклиги аҳоли сонининг нисбатан тезроқ ўсишига олиб келади.

Жиззах шаҳрида ўрганилаётган йиллар давомида туғилиш даражасининг нисбатан пастлиги ижтимоий-иқтисодий шароитларга мос ҳолда шаклланади. Аёлларнинг ижтимоий ҳаётдаги бандлиги, уй-жой муаммоси, миграция жараёнларининг нисбатан юқорилиги ва меҳнатга лаёқатли ёшларни қамраб олганлиги кабилар таъсир кўрсатади.

Мирзачўл туманида ҳам таҳлил қилинаётган йиллар мобайнида туғилиш даражаси паст (21,3 %). Туманнинг ижтимоий-иқтисодий ривожланиш даражаси кейинги йилларда сусайганлиги, инфратузилма соҳасидаги камчиликлар, ерларнинг мелиоратив ҳолатининг

ёмонлашуви, хўжалик тизимининг ўзгариши айрим ҳолларда аҳоли миграциясига сабаб бўлади. Бу ўз навбатида демографик жараёнларга бевосита таъсир кўрсатади.

Туғилишнинг ҳудудий хусусиятларини ўрганиш асосида Жиззах вилояти ва туманларини 2005-2015 йиллар давомида қуйидаги гуруҳларга ажратишимиз мумкин:

Туғилиш коэффициенти юқори бўлган туманлар (24,2 %о ва ундан ортик): Зарбдор, Бахмал, Шароф Рашидов.

Туғилиш кўрсаткичи ўртача минтақалар (22,8-24,1 %о): Дўстлик, Фориш, Ғаллаорол ва Зомин туманлари.

Туғилиш даражаси паст ҳудудлар (22,7 %о ва ундан кам): Жиззах шаҳри, Мирзачўл, Пахтакор, Арнасой, Зафаробод ва Янгиобод туманлари.

Демографик жараёнлар ўрганилаётганда ўлим ҳолатларига ҳам алоҳида тўхталиб ўтиш лозим. Аҳоли табиий кўпайиши ўлим даражасига ҳам боғлиқ. Бу борада минтақаларнинг ижтимоий-иқтисодий ривожланиши, демографик вазияти ва экологик ҳолатига боғлиқ равишда маълум даражада тафовутлар мавжуд. Аҳоли яшаш шароитидаги айрим ноқулайликлар ва тоза ичимлик суви билан тўлиқ таъминланмаганлик ҳам маълум даражада ўлим ҳолатларининг кўпайишига олиб келади. Бу асосан чўл ва тоғ олди ҳудудлари учун хос.

Республика вилоятлари даражасида ўлим кўрсаткичлари таҳлил қилинганда Жиззах вилоятида паст ҳолатлар қайд этилган. Вилоят ва унинг туманлари даражасида ўрганилаётган йиллардаги ҳолати таҳлил қилинганда унча катта бўлмаган табранишга эга. 2005 йил вилоятда ўлим даражаси 4,2 промиллени ташкил этгани ҳолда, Бахмал (4,8 %о), Ғаллаорол (4,8), Зомин (4,8), Фориш (4,6) ва Янгиобод (4,6 %о) туманлари вилоят ўртача кўрсаткичидан юқори. Энг паст кўрсаткич Арнасой ва Дўстлик туманларида кузатилади (2,8 %о). Тадқиқот даври мобайнида Бахмал ва Ғаллаорол туманлари аҳоли ўлим даражасининг юқорилиги билан қолган ҳудудлардан алоҳида ажралиб туради. Бунда ҳар иккала туман майдонининг катта қисмини тоғ ва қирликлар ташкил этганлиги аҳолисининг сойлар бўйлаб лентасимон жойлашувига сабаб бўлган. Маълумки, аҳоли жойлашувига мос ҳолда унга тиббий хизматлар ва айрим инфратузилма шахобчаларини ташкил этишда маълум тўсиқлар вужудга келишига олиб келади. Бунда турли хил об-ҳаво шароитларида транспорт хизматларини кўрсатишни чеклайди. Шунингдек, кўрик ва бўз ерларни ўзлаштиришда иштирок этган фахрийлар ўз туғилган масканларига қайтишлари кабилар ҳам айрим ҳолларда ўлим коэффицентининг юқори бўлишига ишора бўлиши мумкин.

Янги ерларни яъни Мирзачўлни ўзлаштирилиши билан режали тарзда барпо этилган аҳоли пунктлари нукта тарзда зич жойлашади. Табиийки мазкур манзилгоҳларда аҳолига хизмат кўрсатиш соҳаларини ташкил этиш қулай. Шу жумладан тиббий хизмат кўрсатиш, комплекслашган тиббиёт муассасалари, дорихоналар фаолияти кабилар аҳоли ўртасида ўлим ҳолатларининг нисбатан паст бўлишидан дарак беради.

Статистик таҳлиллардан маълум бўлишича кўрилатган йилларда туманлар даражасида ўлим кўрсаткичидаги фарқлар катта эмас. Бироқ мазкур ҳолатдаги тафовутларни аниқроқ кўриш учун Жиззах вилояти ва туманларини 2005-2015 йиллар давомида ўлим даражасига кўра қуйидаги гуруҳларга бўлишимиз мумкин:

Ўлим коэффициенти юқори бўлган туманлар (4,2 %о ва ундан ортик): Зомин, Фориш, Янгиобод, Бахмал ва Ғаллаорол туманлари;

Ўлим кўрсаткичи ўртача минтақалар (3,6-4,1 %о): Жиззах шаҳри, Зарбдор, Пахтакор ва Шароф Рашидов туманлари;

Ўлим даражаси паст ҳудудлар (3,5 %о ва ундан кам): Арнасой, Дўстлик, Зафаробод ва Мирзачўл туманлари.

Вилоятда Табиий кўпайиш даражаси бўйича туманларни гуруҳлаш туғилиш кўрсаткичлари асосида гуруҳлашни такрорлайди.

Хулоса қилиб айтганда юқоридагилар асосида қуйидагиларни таъкидлаш мумкин:

- вилоятда демографик вазият аҳоли сони ўсишининг кўпайиши томон бормоқда;

- миграция жараёнининг нисбатан барқарорлашганлиги, яъни миграция сальдосидаги фарқларнинг камайиб бораётганлиги ва туғилиш даражасининг бироз кўпайиши характерли ҳисобланади.

Демак, ҳозирги вақтда вилоятда аҳоли табиий кўпайишини асосан туғилиш жараёни белгилайди.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Абдуллаев Ё. Статистика назарияси: 100 савол ва жавоб.-Т.: Мехнат, 2000.-448 б.
2. Солиев А., Бўриева М., Назаров М., Мухамедов О. ва б. Қишлоқ жойлар демографияси.-Т.: ЎЗМУ, 2005.-139 б.
3. Жиззах вилояти статистика бошқармаси маълумотлари. 2016.

МЕСТО И РОЛЬ ЭКСКУРСИИ В РАЗВИТИИ ТУРИЗМА

Аннотация. В этой статье рассматривается роль и значение экскурсии в развитии туризма.

THE ROLE AND PLACE OF EXCURSION IN TOURISM DEVELOPMENT.

Abstract. This article examines the role and importance of tourism in the development of tourism.

Haydarova S.A., Gapparov A.N. (Jizzax davlat pedagogika instituti, Jizzax) O'ZBEKISTONDA DEHQONCHILIK RIVOJLANISHINING TARIXIY GEOGRAFIYASI HAQIDA MULOHAZALAR

Аннотация. Мақолада Ўзбекистон ҳудуддаги деҳқончилик соҳаларининг ҳудудий жойлашиши хусусиятлари ва унинг ҳудудий ихтисослашувининг тарихий-географик жойлаштиришининг ўзига хос жиҳатлари, шунингдек, Ўзбекистонда деҳқончиликнинг ривожланишини тарихий-географик таснифлаш масалалари аниқланган.

Bugungi kunda mamlakatimiz iqtisodiyotini rivojlantirishga yangicha yondashuvlar shakllanmoqda. Xususan, dehqonchilik sohasini respublika tabiiy sharoiti va resurslari imkoniyatlariga muvofiq rivojlantirish masalasi o'ta dolzarb bo'lib, bu dolzarblik mamlakat yer resurslarining muhofazasi, resurslardan oqilona foydalanish va shu bilan birga xalqimizning kelajak avlodga qoldiradigan amaliy va ma'naviy merosi kabi masalalarda namoyon bo'ladi. Bunday dolzarb va ma'suliyatli masalalarga har tomonlama chuqur va izchillik bilan yondashish lozim, zero madaniy va texnologik taraqqiyot jadal kechayotgan hozirgi kunda arzimasi ko'rinadigan xatoliklar ham ulkan salbiy oqibatlariga olib kelishi tajribadan ma'lum.

Respublikada dehqonchilikning ixtisoslashtirilishi va bunda turli xususiyatlarning hisobga olinishi muhimligi ta'kidlanar ekan, mamlakatimiz hududida dehqonchilikning tarixiy geografik taraqqiyotini tahlil qilish maqsadga muvofiqdir, zero mashhur adibimiz Abdulla Qodiriy aytganidek, "Moziyga qaytib ish ko'rish xayrlik deydilar".

Tarixiy manbalar va tadqiqotlardan ma'lumki, O'zbekiston hududida qadimgi davrlardan dehqonchilik juda rivojlangan. XX asrgacha bo'lgan davrda mamlakatimiz hududida dehqonchilik asosan tabiiy sharoitga muvofiq ixtisoslashgan ko'rinishda bo'lganligi manbalarda ta'kidlanadi. Lekin bu davrgacha dehqonchilik aholining o'z ehtiyojlarini qondirishi asosida rivojlangan. Keyinchalik sanoatning rivojlanishi hududiy ixtisoslashuv ko'lamining kengayishi va yer va suv resurslarining tobora ko'proq foydalanishga jalb etilishiga olib keldi. Natijada, dehqonchilik ishlab chiqarish tarmog'i vujudga keldi va davlat xo'jaligining hal qiluvchi yo'nalishlaridan biriga aylandi.

Taraqqiyotning qay darajaga yetishidan qat'iy nazar dehqonchilik eng muhim tarmoqlardan biri bo'lib qolaveradi. Bu esa o'z navbatida mamlakat yer va suv resurslarida oqilona foydalanishni taqozo etadi. Shunga ko'ra, har qanday davrda ham dehqonchilik tabiiy sharoit va resurslarga bog'liq ravishda ixtisoslashtiriladi, faqat bu borada ixtisoslashtirishga yondashuvning to'g'ri bo'lishi ta'kidlanadi.

Mamlakatimiz tarixida turli siyosiy-ijtimoiy o'zgarishlar juda ko'p ro'y bergan. Bunday o'zgarishlar o'z navbatida iqtisodiyotga ham ta'sir ko'rsatadi va uning holatini belgilab beradi. Iqtisodiyotning siyosiy-ijtimoiy o'zgarishlarga bog'liqligi ayniqsa sobiq ittifoq davrida yaqqol namoyon bo'ldi va uning oqibatlari mamlakatimiz hayotiga juda katta ta'sir ko'rsatdi.

Tarixiy o'zgarishlar mamlakatimizda dehqonchilik yo'nalishlarining ham shakllanishiga turli darajada ta'sir ko'rsatgan. Bunday ta'sirlar natijasida dehqonchilik sohasida ekin turlariga bog'liq yangi yo'nalishlar va ularning hududiy rivojlanishida ko'rinadi.

Turli tarixiy davrlarda qanday ekin turlari mamlakat hududiga kirib kelganligi va hududlarda qay darajada ixtisoslashganligini izchil o'rganish ayni kundagi vazifalardan biridir, chunki muayyan muammoni hal etishad avvalo tarixiy geografik yondashuv istiqbolda belgilab olinadigan harakatlarning to'g'riligini belgilaydigan omildir. Ayni vaqtda bu yo'nalishda chuqur o'tkazilgan tadqiqotlar yo'q, binobarin mamlakatimiz hududida dehqonchilikning davriy geografik rivojlanishi bo'yicha ma'lumotlar turli tarixiy asarlar, yilnomalar va tarixiy geografik tadqiqotlarning ba'zi qaydlaridagina mavjud.

Mamlakatimiz hududida dehqonchilik ixtisoslashuvining tarixiy geografiyasi bo'yicha fikr yuritar ekanmiz, birinchi navbatda umumiy ravishda tarixiy geografik tasniflash maqsadga muvofiq topiladi.

Har qanday tasniflash birinchi navbatda ilmiy asosga ega bo'lishi lozim. Binobarin bizning mulohazalarimiz aniq faktlar va tadqiqotlarga, statistic ma'lumotlarga ega emas ekan, ularni mutloq ilmiy asosda deb bo'lmaydi, balki yuqorida e'tirof etilganidek, fikrlarimiz turli manbalar, ilmiy tadqiqot qaydlariga asoslanadi va shu bilan aytish mumkinki, mulohazalarimiz butunlay asossiz emas. Shuningdek

tabiiy sharoit va tabiiy resurlar salohiyati tarixiy davrlar mobaynida o'zgarmaydi, balki ulardan foydalanishga bo'lgan munosabat o'zgaradi, shunga ko'ra, ushbu masalani o'rganishni tarixiy geografik tasniflashdan boshlash maqsadga muvofiq deb topildi.

Mustaqillikka qadar mamlakatimiz hududida dehqonchilik rivojlanishining tarixiy geografik tasniflashda umumiy ravishda quyidagi tarixiy davrlarni ajratib ko'rsatish mumkin:

Qadimgi davrdan Amir Temur va uning avlodlari saltanatining barqarorlashuviga qadar bo'lgan davr;

Turkistonda ruslar hukmronligi davri;
Sobiq ittifoq davri.

Bizning fikrimizcha ayni ushbu davrlar oralig'ida mamlakatimiz hududda dehqonchilik va uning hududiy ixtisoslashuvida muayyan va keskin o'zgarishlar ro'y bergan. Bu davrlarda mamlakat dehqonchiligida yangi ekin turlari paydo bo'lgan, xalq seleksiyasi rivojlangan va ba'zi ekin turlarining hududiy ekspansiyasi amalga oshirilgan. Quyida mamlakatimiz tarixiy davrlarida dehqonchilikning hududiy rivojlanishiga tafsif berishga harakat qilamiz.

Birinchi davrda mamlakatimiz hududidagi asosiy dehqonchilik yo'nalishlari donchilik bilan belgilangan va bu yo'nalish asosan tog' oralig'i vodiylari, daryo deltalaridagi unumdor yerlarda shakllangan. Sirdariyo, Zarafshon va Amudaryo hamda ularning irmoqlaridan foydalanish ham asosan suv havzalarining quyi qismalrida amalga oshirilganligi va yangi yerlarni sun'iy sug'orish tizimlarini barpo qilish orqali o'zlashtirish juda kichik ko'lamda bo'lganligi tarixiy manbalardan ma'lum. Donchilik va bog'dorchilik Chirchiq-Ohangaron, Zarafshon, Farg'ona vodiylari va Amudaryo deltalarida rivojlangan. Don ekinlari va bog'dorchilik hamda poloz ekinlarining ba'zi turlaridan boshqa yo'nalishlar deyarli rivojlanmagan.

Mamlakatimiz hududida yangi ekin turlari Amir Temur va uning avlodlari davrida kengroq kirib kelgan. Xususan, meva va sabzavotlar va poliz ekinlari yangi turlarini yetishtirishning kengayishi va hududiy ixtisoslashuvi shaharlar atrofi va adir hududlarida sun'iy sug'orish tizimlarining bunyod qilinishi bilan amalga oshgan. Bu davrda mamlakat hududiga janubiy va janubi-g'arbiy Osiyo hududlarida ekiladigan ekin turlari olib kelinganligi manbalarda aytiladi. Shuningdek, asosan bog'dorchilik sohasida xalq seleksiyasining rivojlanganligi ham ma'lum. Garchi XVIII va XIX asrlarda mamlakatimiz hududidagi siyosiy o'zgarishlar xo'jalik sohasidagi rivojlanishga birmuncha salbiy ta'sir ko'rsatgan bo'lsada, bu davrda orttirilgan xalq tajribasi saqlanib, avlodlardan avlodga uzatib kelingan.

Turkistonda XIX asr oxiri va XX asr boshidagi ruslar hukmronligi davrida dehqonchilikning yangi yo'nalishlari vujudga keldi va xo'jalik tarmog'I sifatida shakllanishga asos solindi. Sug'oriladigan maydonlarda sabzavotlarning ko'plab yangi turlari yetishtirila boshlandi, paxtachilikning tarmoq sifatida shakllanishi boshlandi. Sun'iy sug'orish tizimlarining bunyod qilinishi dehqonchilikning hududiy kengayishiga olib keldi. Dehqonchilikning sanoat bilan uyg'unlashuvi boshlandi.

Sobiq ittifoq davrida mamlakatimizda agrosanoat majmui vujudga keldi va dehqonchilikni ilmiy asosda rivojlantirish davri boshlandi. Ulkan hududlar o'zlashtirilib, paxta monokulturasini o'rnatildi. Ba'zi ekin turlari deyarli ekilmay qoldi va seleksiya asosan davlat talabiga xizmat qilishi natijasida an'anaviy navlarning ko'pchiligi yo'qolib ketdi. Bu davrdagi dehqonchilikning rivojlantirilishida yo'l qo'yilgan xatolarning oqibatlari hammaga ma'lum [1].

Ayni vaqtda tarixiy davrlarda xususan sobiq Ittifoq davrigacha hududlarda aynan qanday tur va navdagi ekinlar qanday ko'lamda yetishtirilganligi haqida ma'lumotlar yo'q, ularning aniqlanishi uchun keng ko'lamdagi, atroflicha va izchil tadqiqotlar o'tkazilishi zarur. Aynan bugungi kunda shunday tadqiqotlarni olib boorish juda zarur hisoblanadi, chunki turli hududlarda va davrlarda dehqonchilikning ixtisoslashuvi ajdodlarimizning tabiiy sharoit va resurslardan qanchalik oqilona foydalanganligini ko'rsatadi. Sobiq ittifoq davriga qadar ajdodlarimiz ming yillar davomida dehqonchilik qilib kelgan hududlar haligacha ekologik jihatdan juda yaxshi holatda saqlanganligi yer va suv resurslaridan foydalanishda to'g'ri yondashilganligini ko'rsatadi. Holbuki, daryo deltalari ekologik jihatdan juda nozik geotizimlardir. Dunyoning boshqa hududlari, jumladan, Dajla va Frot daryolarining quyi qismlari qadimgi davrlardayoq dehqonchilikka yaroqsizlanib qolganligi tarixiy manbalarda ta'kidlanadi, ayni ulardagi dehqonchilik tarixiga tengdosh bo'lgan Amudaryo deltasida esa hozir ham ekin maydonlarining unumdorligi yuqori darjada va buning asosiy sababi dehqonlarning yer va suvdan oqilona foydalanganligidadir [2].

Shunday qilib, mamlakatimizda dehqonchilikning rivojlanishini tarixiy geografik tasniflashni quyidagicha amalga oshirish mumkin (1-jadval).

O'zbekistonda dehqonchilik rivojlanishining tarixiy-geografik tasniflanishi

№	Tarixiy davrlar	Hududlar	Ekin turlari
1	Qadimgi davrdan Amir Temur va uning avlodlari saltanatining barqarorlashuviga qadar bo'lgan davr;	Amudaryo deltasi, Zarafshonning o'rta va quyi havzasi, Farg'ona vodiysi, Sirdaryo irmoqlarining quyi havzalari. Surxondaryo bo'ylari.	Donli ekinlar va bog'dorchilik, poliz ekinlari.
2	Turkistonda ruslar hukmronligi davri;	Amudaryo deltasi, Zarafshonning o'rta va quyi havzasi, Farg'ona vodiysi, Sirdaryo irmoqlarining quyi havzalari. Mirzacho'lning Sirdaryoga yondosh hududlari. Surxondaryo bo'ylari.	Donli ekinlar va bog'dorchilik, poliz ekinlari. Sabzavotchilik, paxtachilik, texnik ekin turlari.
3	Sobiq ittifoq davri.	Yuqorida ko'rsatilgan hududlar va Mirzacho'l, Jizzax cho'li, Qarshi cho'li va Farg'ona vodiysining cho'llari	Paxta monokulturasini, texnik ekinlar, sabzavot va poliz ekinlari, don ekinlarining yangi turlari

Manbalar asosida muallif tomonidan tuzilgan

Yuqorida keltirilgan mulohazalar asosida xulosa qilib shuni aytish mumkinki, mamlakatimizda xalq xo'jaligi, xususan dehqonchilikni yangi, zamon talabiga mos va jahon bozori talablariga javob beradigan mahsulotlar yetishtirishga munosib shakllantirishga kirishilgan bugungi kunda barcha masalalarga avvalo tarixiy geografik aspektda yondashish va tahlil qilish eng muhim va to'g'ri yo'ldir. Zero xalq tajribasi ming yillar davomida shakllanadi va undan unumli foydalanishni ilmiy asoslangan holda yo'lga qo'yish, xususan dehqonchilik kabi bebaho boylik hisoblangan yer va suv resurslariga tayanidan sohasida barqaror taraqqiyotning garovidir.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Солиев А., Назаров М., Курбонов Ш. Ўзбекистон хуудларининг ижтимоий-иқтисодий ривожланиши. – Т., 2011.
2. Саушкин Ю.Г. Введение экономическую географию. – М., 1958.

ИСТОРИКО-ГЕОГРАФИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ РАЗВИТИЯ ЗЕМЛЕДЕЛИЯ В УЗБЕКИСТАНЕ

Аннотация. В статье приведены некоторые особенности территориального размещения отраслей земледелия и некоторые стороны историко-географической специализации на территории Узбекистана, а также определены задачи историко-географической классификации развития земледелия в Узбекистане.

HISTORICAL-GEOGRAPHICAL VIEWS OF ARABLE FARMING DEVELOPMENT IN UZBEKISTAN

Abstract. In the article given some features of thinking about historical and geographical development and territorial specification of arable farming in the territory of Uzbekistan and also a historical-geographical classification of the development of arable farming in Uzbekistan.

Nauruzbaeva G.T., Oteuliev M.O. (Karakalpak State University, Nukus)
ASSESSMENT OF ENVIRONMENTAL QUALITY AND HEALTH CONDITIONS OF THE POPULATION OF SOUTHERN ARAL REGION

Abstract. The article presents the results of the study of the environmental influence and assessment of the health conditions of the population of Southern Aral region.

The impact of environmental pollution on the health of the population is now a universally recognized fact. Carrying out of medical and ecological researches, the purpose of which is to assess the

**Xoliqulov Sh. (Samarqand davlat universiteti, Samarqand), Usmanov M.,
Mavlanova S. (Jizzax davlat pedagogika instituti, Jizzax)
O'ZBEKISTONDA TURISTIK IMKONIYATLARDAN
FOYDALANISHNING GEOGRAFIK JIHLTLARI**

Аннотация. Ушбу мақолада Ўзбекистон туристик имкониятларининг географик жиҳатлари аниқ мисоллар ёрдамида таҳлил қилинган.

Ma'lumki, O'zbekiston Respublikasi geografik o'rniga ko'ra Yevrosiyo materigining qoq o'rtasida joylashgan bo'lib, shimoldan Qozog'iston, sharq va shimoli-sharqdan Qirg'iziston, janubdan Tojikiston va qisqa masofada Afg'oniston, g'arbdan Turkmaniston Respublikalari bilan chegaradosh. Respublikaning maydoni 448,9 ming km.kv. bo'lib, uning hududi Buyuk Britaniya, Belg'giya, Daniya va Shveysariya kabi davlatlarni qo'shib hisoblaganda ham ulardan maydoni jihatdan kattaroqdir. Mamlakat aholisi 32 mln. dan ortiq (2017 yil) kishini tashkil etadi.

O'zbekiston hududida dastlabki davlatchilikning bundan taxminan 3 ming yil ilgari davrlarga to'g'ri keladi. Respublikamiz hududida tarkib topgan dastlabki davlatlar-Sug'diyona, Bakteriya, Xorazm, Davon va Qang davlatlari hisoblanadi. Respublikamiz hududidan g'arb va sharqni, shimol hamda janubni bir-biri bilan bog'lab turuvchi «Buyuk Ipak yo'li» o'tgan. Bu hududda savdo-sotiqning rivoj topishi, sharq madaniyatining g'arbga, g'arb madaniyatining sharqqa kirib borishida asosiy omil bo'lib xizmat qilgan. Shuning uchun ham mamlakatimiz hududidan topilgan qadimgi topilmalar orasida g'arb madaniyati yahni Yunon (ilm madaniyati) madaniyatiga xos bo'lgan topilmalarning mavjudligini ko'ramiz. Bizning hududimiz orqali «Budparastlik» mamlakatimizdan sharqda joylashgan mamlakatlarga singib borganligini arxeologik topilmalar isbotlamoqda.

Mamlakatimiz hududida davlatchilikning tarkib topishi, savdo-sotiqning rivoji bu yerda hunarmandchilikning, fan va madaniyatning rivoj topishiga olib keladi. Natijada o'rta asrlarga kelib jahonga mashhur buyuk allomalar ushbu mamlakatdan yetishib chiqdi. Bularga Abu-Ali Ibn Sino, Al-Xorazmiy, Muhammad Al-Beruniy, Al-Farobiy, Al-Farg'oniyalar misol bo'la oladi.

Respublikamiz hududida qadimgi davlatlarning tarkib topishi, ularning iqtisodiy rivoji qadimgi bosqinchilarning diqqatini o'ziga torta boshladi. Shu sababli mamlakatimiz hududi turli davrlarda turli bosqinchilarining bostirib kelganligining guvohi bo'lamiz. Eramizdan oldingi VI-asrda mamlakatimiz hududiga Eron axamoniyalari, keyinchalik yunonlar, turklar, arablar, mo'g'il-tatarlar bostirib keldi va o'nlab yillar hukumronlik qildi. Ular mamlakatimizni talon-taroj qildilar, fan va madaniyat rivojini so'ndirdi. Lekin bu yerda yashayotgan xalqning irodasini buka olmadi.

XIX-asrning o'rtalariga kelib, mamlakatimiz hududi rus imperiyasi qaramog'iga o'tdi. 70 yil davomida esa sobiq sho'rolar davlati tarkibidagi respublika sifatida, 1991 yil 31-avgust kuni esa o'z mustaqilligini qo'lg'a kiritdi.

Mamlakatimiz mustaqillikka erishgan kundan boshlaboq, Birinchi Prezidentimiz I.A.Karimov boshchiligidagi respublikamiz iqtisodi, fan va madaniyatni bozor iqtisodi tamoyillari asosida rivojlantirishga kirishildi. Mamlakatimiz bozor iqtisodiyotiga o'tishning beshta asosiy tamoyili ishlab chiqildi va ular hayotga izchil tadbir etila boshladi. Bular iqtisodning siyosatdan ustuvorligi, davlatning bosh ishlochi ekanligi, bozor iqtisodiyotiga bosqichma-bosqich o'tish, qonun ustuvorligi va kuchli ijtimoiy himoya tamoyillaridir.

Respublikamizning suveren davlat maqomida dunyo mamlakatlari tomonidan tan olinishi, 120 dan ortiq davlatlar bilan rasmiy diplomatik munosabatlarning o'rnatilishi, elchixonalarining ochilishi qisqa davr ichida O'zbekistonning jahon hamjamiyatiga kirib borishida muhim qadam bo'ldi.

O'zbekiston o'z mustaqilligini mustahkamlash va iqtisodiyotni rivojlantirishda jahon tajribasidan keng foydalanilmoqda. Boshqa sohalar kabi mustaqillik yillarining dastlabki kunlaridan boshlaboq turizmni rivojlantirishga katta ehtibor berildi. Bu o'rinda mamlakatimizda turizm sohasini rivojlantirishga davlat tomonidan katta imkoniyatlar yaratilmoqda. Jumladan, birinchi Prezidentimiz I.A.Karimovning 1995 yil 2 iyunda chiqarilgan «Buyuk Ipak yo'li»ni qayta tiklashda O'zbekiston Respublikasi ishtirokini avj oldirish va respublikada xalqaro turizmni rivojlantirish» to'g'risidagi Prezident Farmoni mamlakatimizda turizm rivojlanishida dastlabki qadamlardan biri bo'ldi. Bundan tashqari, 1998 yil 15 aprelda qabul qilingan «2005 yilgacha bo'lgan davrda O'zbekistonda turizmni rivojlantirish» davlat dasturi bu sohaning istiqbolini belgilashda katta ahamiyat kasb etadi. Yuqoridagi Qaror va Farmonlar asosida qisqa vaqt ichida respublikamizning ko'pgina mintaqalarida tarixiy, diniy obidalar, buyuk siymolar qabrlari, dahmalar, masjid-madrasalarning qaytadan tiklanishi va ta'mirlanishi keng miqyosda amalga oshirildi. Bu bevosita turistik obyektlarning ko'payishiga va yaxshilanishiga olib keldi.

Ma'lumki, BMT ning 1972 yilda qabul qilingan konvensiyasida xalqlarning betakror madaniy yodgorliklarini avaylab asrashga kelishilgan. Hozirgi kunga kelib foydalanishga yaroqli 500 dan ortiq madaniy yodgorliklar o'ziga xos takrorlanmas tarixiy-madaniy ansambillar, arxitektura yodgorliklari tanishuv va diniy turizm istiqbolida ahamiyatlidir.

Respublikamizda hozirgi kunga kelib 4000 dan ortiq tarixiy obidalar, monumental arxitekturaga xos manzillar mavjud. Bular Budda diniga mansub topilmalar, Iskandar Zulqaynarning yurishlari arablar istilochiligi, mo'g'illar bosqini, hamda Amir Temur va temuriylar imperiyasi va boshqa davrlardan dalolat beruvchi sayyohlik ob'ektlarini tashkil etadi. Bunday arxitektura yodgorliklarining ayniqsa Samarqand, Buxoro, Xiva shaharlarida juda yaxshi saqlanib qolingan. Ushbu shaharlardagi arxitektura yodgorliklari o'zining ahamiyati, ko'rinishi va jozibadorligi jihatidan Misr ehromlari, Hindiston, Qadimgi Yunoniston va Rimdagi arxitektura yodgorliklaridan qolishmaydi.

Bundan tashqari mamlakatimizda geolog-geomorfologik, gidrologik va biologik turistik ob'ektlar mavjud. Binobarin, geologik-gidromorfologik ob'ektlarga Surxondaryo viloyatidagi Boysun tog'larida joylashgan o'rta paleolitning «Must'e madaniyati» (mil.avv. 100-40 ming yillik)ga taalluqli Teshiktosh g'ori misol bo'ladi. Ushbu g'ordagi topilgan yosh bolaning bosh suyagini o'rganish asosida O'rta Osiyo hozirgi zamon odam tipining shakllanish zonasiga kiradi, degan muhim xulosa chiqarish imkonini beradi. Qadimgi odamlar yashagan tog'larga Samarqand viloyati Omonqo'ton tog'larida joylashgan Omonqo'ton g'ori, Farg'ona vodiysida joylashgan Seling'ur g'orlari ham misol bo'la oladi.

Shuni ta'kidlash lozimki, O'zbekiston hududida nafaqat qadimgi tosh asriga xos yodgorliklar saqlanib qolmasdan balki undan keyingi davrlarda ham odamlar u yerda yashagani ma'lum. Jumladan, Mezolit davrida (mil.av. 12-15 ming yillik) da Surxondaryo viloyatining tog'li hududlarini qadimgi odamlar tomonidan o'zlashtirish davom etgan. 1938-1942 yillarda G.V.Parfenov, 1970-1971 yillarda U.Islomov tomonidan tekshirilgan Machay g'ori bu davrga oid yirik manzilgohlardan biri Sherobod tumani hududidagi Zarautsoy suratlari mezolit davri yoki neolitning boshlariga oid ekanligi aniqlangan. Bunday topilmalar va toshga chizilgan suratlar Samarqand viloyatining Nurota tog'larida ham uchraydi.

Geologo-geomorfologik yodgorliklari Qoratepa tog'ining janubiy yonbag'rida joylashgan Amir Temur g'ori, Chaqilkalon tog'laridagi Kelsi g'ori Qirqtov platosidagi quduqlar, Hisor tog'larida joylashgan qadimgi dinozavrlarning toshga aylangan izlari saqlangan Kitob geologik qo'riqxonasi, Hisor tizmasidagi «Temir darvoza» deb nomlangan Darband tangalari misol bo'la oladi.

Biologik yodgorliklarga Qashqadaryo vodiysining yuqori qismida joylashgan diametri 12 m. ga yetuvchi Chinor, Surxondaryo vodiysidagi yoshi 100 yildan oshgan chinorlarni misol qilib ko'rsatish mumkin. Bunday tabiatning nodir yodgorliklari xorijiy sayyohlarda juda katta ta'surot qoldirishiga shubhasizdir. Mamlakatimiz hududida diniy va arxeologik turizmni rivojlantirish imkoniyatlari yuqori. Jumladan, mamlakatimiz hududi qadimgi odamlar yashagan arxeologik topilmalarga juda boy. Bunday topilmalar uchraydigan joylarga Surxondaryo viloyatidagi Afrosiyob, Xorazm viloyatidagi «Qo'y qirilgan qal'a» hududlarida uchraydi. 1972 yil 26 sentyabrda O'zbekiston arxeologlari tomonidan Surxondaryo viloyatining Dalvarzintepa manzilgohida olib borilgan tadqiqotlar natijasida, bu yerda umumiy soni 115 ta oltin buyum solingan sapol ko'za topilgan. (umumiy og'irligi 36 kg) oltin bezaklar, taqinchoqlar, mahalliy Grek-Baktriya zargarlik san'atining namunasi hisoblanadi. Sapollitepada manzilgohida budda diniga mansub qadimgi odamlarning go'rlari topilishi ham O'rta Osiyodan sharq mamlakatlariga budda dinining tarqalganligidan dalolat beradi.

Bundan tashqari, mamlakatimizda buyuk allomalar o'tgan yurtlardan biri hisoblanadi. Bularga xadissunoslik va islomiy bilimlarning jahon miqyosida rivojlanishiga katta hissa qo'shgan Imom Al-Buxoriy, Al-Farg'oniy, Marg'iloniy, At-Termiziy, Motrudiy va Muhammad Payg'ambarning amakisi (Qusam Ibn Abbos) qo'nim topgan Shohi-Zinda maqbaralari misol bo'ladi. Ushbu buyuk siymolarning qabrlarini ziyorat qilish uchun jahonning ko'pgina davlatlaridan, xususan arab davlatlari va musulmon diniga e'tiqod qiluvchi ko'p bo'lgan davlatlar ziyoratchilar kelishi istagi borligini bildirmoqdalar. Bu kelajakda diniy turizm bilan bog'liq holda turizmning boshqa turlarini ham tashkil etish va rivojlantirish istiqbollari belgilaydi.

O'zbekistonda madaniy etnografik turizm sohasini rivojlantirish imkoniyatlari juda katta. Respublikamiz xalqlarining to'y marosimlari (qiz chiqarish, kelin keltirish, o'g'il to'yi), o'yinlar-ko'plari, kurash, xo'roz urushtirish, qo'y urushtirish, bayramlari Navruz, yer haydash, ariq chopish, hosil bayrami va boshqalar jahon xalqlarida katta qiziqish uyg'otadi.

Respublikamiz turli hududlari xalqlarining o'ziga xos o'yinlari mavjud. Bunga Surxondaryo viloyati Boysun tumanida yashovchi aholisining o'yinlari Qashqadaryo viloyati G'ilon qishlog'i aholisining o'yinlari, xorijiy sayyohlarda katta qiziqish uyg'otadi.

Bundan tashqari, har yili respublikamizning Surxondaryo viloyatida o'tkaziladigan «Boysun bahori» festivali, Samarqand shahrida har ikki yilda bir marta o'tkaziladigan «Sharq taronalari» xalqaro anjumanlari ham bu yerda turizmni rivojlantirishga ijobiy ta'sir ko'rsatadi.

O'zbekiston diyorida yashayotgan xalqlarda milliy hunarmandchilik juda yaxshi rivojlangan. Bularga sapol buyumlarga ishlov berish changkorlik, yog'ochga ishlov berish yog'och o'ymakorligi, zargarlik buyumlari tayyorlash zargarlik, misga ishlov berish misgarlik, milliy kiyimlar-do'ppi tikish, zar chopon tikish va boshqalar ham xorijiy sayyohlarda katta qiziqish uyg'otadi.

Xalqimiz tomonidan tayyorlanadigan shirin taomlar –palov, shashlik, somsa, manti, turli xil shirinliklar holva, parvarda, non yopish, Samarqand noni va boshqalar ham xorijiy sayyohlarni o'ziga jalb qiladi.

Shu bilan birga respublikamizda har yili pishib yetiladigan shirin-shakar mevalar (uzum, qovun, torvuz, o'rik va boshqalar)ning shirinligi jahonga mashhur. Shuning uchun respublikamizda kuz oylarida o'tkaziladigan qovun sayli, xorijiy sayyohlarni o'ziga tortadi. Bu esa respublikamizda agroturizmni rivojlantirish imkoniyatini beradi.

O'zbekiston turizm faoliyati bilan shug'ullanish huquqiga ega 350 ta tashkilot faoliyat ko'rsatmoqda, shundan 300 tasi xususiy firmalar hisoblanadi. Bugungi kunda turistlarga xizmat ko'rsatishning 90% xususiy turistik firmalar tomonidan amalga oshirilmoqda.

Respublikamizda kelayotgan xorijiy sayyohlarning 76,2% turistik markazlar –Samarqand, Buxoro, Xiva va Toshkent shaharlariga to'g'ri kelmoqda. Qolgan 24,6% xorijiy sayyohlar Farg'ona vodiysidagi tarixiy yodgorliklarni ko'rishga qiziqishadi.

Bu esa turizmning moddiy –texnik ba'zasiga ta'sir ko'rsatadi. Olib borilgan ilmiy izlanishlar tahliliga ko'ra respublikada 40% turizmning ishlab chiqarish quvvati Toshkent shahrida joylashgan, 37% esa Samarqand, Buxoro va Xorazm viloyatlariga 16% Farg'ona vodiysi va Surxondaryo viloyatiga to'g'ri keladi. Respublikaning 50% maydonini egallagan boshqa viloyatlarga respublika turistik ishlab chiqarish quvvatining 7% to'g'ri keladi, xolos. Respublikaga keladigan turistlarning asosiy qismi Germaniya, Frantsiya, Italiya, Yaponiya va Rossiyaga to'g'ri keladi. MDH doirasida xalqaro turizm imkoniyatlari bizningcha yaxshi foydalanilgan emas. Vaholanki, Rossiya Federatsiyasida 22 mln dan ortiq (Indoneziyada 200 mlndan ortiq musulmonlar yashaydi) musulmonlar Islom madaniyati va uning rivojlanishiga katta xissa qo'shgan O'zbekistonga tashrifi nihoyatda past. Demak, bu sohada turmarketing izlanishlari olib borish zarur.

Respublika Davlat statistik qo'mitasining bergan ma'lumotiga ko'ra hozirgi kunda «O'zbekturizm» milliy kompaniyasining mamlakat yalpi ichki mahsuloti ishlab chiqarishdagi ulushi 0,6 %ni tashkil qiladi. Rivojlangan mamlakatlarda bu ko'rsatkich 7-9 % ni tashkil qiladi. Shuni xisobga olib O'zbekiston Respublikasi Prezidenti mamlakatimizning boy turistik imkoniyatlaridan yanada kengroq foydalanish masalasini qo'ymoqda.

Xulosa o'rnida shuni ta'kidlash lozimki, quyidagi masalalarga e'tibor qaratish turizm istiqbolida muhim ahamiyatga egadir:

- O'zbekistonning geografik o'rni va joylashuvidan kelib chiqqan holda turizm sohasiga o'ziga xos yondoshish;

- tabiiy sharoit va o'ziga xos iqlim xususiyatlaridan kelib chiqqan holda tanishuv, rekreatsiya va dam olish va sog'lomlashtirish maskanlarini kartalashtirish va turist qabul qilish yukini geografik va ekologik baholash;

- qadim tarixi va buyuk kelajagini aks ettiruvchi turistik reklamalarni xilma xil ko'rinishda, turli tillarda yanada ko'paytirish;

- diniy turizm istiqboli yuqoriligini inobatga olib islom diniga e'tiqot qiluvchilar ko'p bo'lgan davlatlar turizm bozorini o'rganish va ularni qiziqtirish;

- qadimiy va turizm shaharlarida «erkin turistik zonalar» tashkil etish;

- turistik mahsulotlar turni yanada ko'paytirish;

- «Ochiq osmon ostidagi muzeylar» mavjud hududlarda sharq madaniyati va sivilizatsiyasini, etnografiyasini, tarixiy va milliy kiyimlarda yurishni (sotuvchilar, hunarmandlar va xizmat ko'rsatuvchi xodimlar uchun) yo'lga qo'yish;

-turizm moddiy texnik bazasini yanada kuchaytirish;

- sog'lomlashtirish va dam olish, kurortlar tizimiga xorijiy sayyohlarni jarb qilish orqali rekreatsiya turizmiga e'tiborni kuchaytirish;

- turizmga oid qonunchilikni yanada kuchaytirish;

- turistik tadqiqotlar olib borish, innovatsion va korporativ hamkorlikni yanada kuchaytirish.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Ibadullaev N.E. O'zbekistonning turistik resurslari. Ma'ruzalar kursi.- Samarqand, SamISI, 2008. 114 b.
2. Pardaev M.Q., Atabaev R. Turistik resurslarni tahlil qilish va baholash.- Samarqand, Sam. ISI — 2006. 137 b.
3. Soliev A.S., Usmonov M.R. Turizm geografiyasi. - Samarqand, SamDU, 2005. 131 b.
4. Tuxliev N.T., Abdullaeva T. Natsionalg'nie modeli razvitiya turizma. - T.: GNI «O'zbekiston milliy ensiklo'ediyasi», 2006. 423s.
5. Erdavletov S.R. Geografiya turizma: istoriya, teoriya, metodi, praktika - Almati. 2000 - 336 s.
6. Komilova F. Xalqaro turizm bozori. -T.: TDIU, 2001. - 64 b.

ГЕОГРАФИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ТУРИСТИЧЕСКИХ ВОЗМОЖНОСТЕЙ УЗБЕКИСТАНА

Аннотация. Данная работа посвящена анализу и оценке рекреационно-туристического потенциала в республике, выявлению региональных особенностей развития туризма в Узбекистане. В работе в первые в республике, рассматриваются некоторые вопросы географии туризма как отрасли экономической и социальной географии, возможности развития туризма регионалах Узбекистана.

THE GEOGRAPHICAL FEATURES OF UTILIZING TOURISTIC SCOPES IN UZBEKISTAN

Abstract. Given work is dedicated to analysis and estimation recreation-tourist potential in republic, revealing the regional particularities of the development of the tourism in Uzbekistan. In work in republic for the first time, are considered some theoretical questions to geographies of the tourism as branches economic and social geographies, possibilities of the development of the tourism in region Uzbekistan

Калонов Б.Х. (Навоий давлат педагогика институти, Навоий ш.) НАВОИЙ ШАҲАРИНИНГ ИЖТИМОИЙ-ИҚТИСОДИЙ РИВОЖЛАНИШ ХУСУСИЯТЛАР

Аннотация. Мазкур мақолада Навоий шаҳрининг ташиқ топши, географик ўрни, табиий шароити ва табиий ресурсларига баҳо берилган. Шаҳарда фаолият кўрсатган саноат корхоналарида ишлаб чиқарилган маҳсулотлар, мавжуд экологик муаммоларга эътибор берилган.

Маълумки, шаҳарлар фақатгина аҳоли манзилгоҳи бўлибгина қолмай, саноат, маданият, маърифат маркази ҳамдир. Уларнинг ривожланиб бориши, энг аввало, географик ўрин, тарихий ривожланиш босқичи ва демографик вазиятга боғлиқ ҳолда таркиб топади. Шу билан бир қаторда ўзаро боғлиқ бўлмаган бир неча саноат корхоналарини бир географик нуктада жойлаштириш орқали қулай инфратузилма яратилади, яъни умумий транспорт қурилмалари, энергия ва газ узатиш тизимидан ҳамкорликда фойдаланиш имконияти пайдо бўлади.

Навоий шаҳри бошқа вилоят марказларидан генетик хусусияти, бажарадиган функцияси билан бирмунча фарқ қилади. Шу жиҳатдан ёндашганда, шаҳарнинг шаклланиш тарихида Қизилқум табиий ресурсларини ўзлаштириш даврини ҳам эслаш ўринли. Демак, бундан кўриниб турибдики, шаҳарнинг ривожига шу жойнинг географик ўрни, табиий- иқлимий шароити ва албатта, иқтисодий омиллар катта таъсир кўрсатган. Иқтисодий омилларга қуйидагиларни киритиш мумкин:

Аҳоли ва юқори малакали меҳнат ресурсларининг тўпланганлиги;

Минерал хом- ашё ресурсларининг мавжудлиги;

Сув ва энергетика ресурсларнинг борлиги;

Темир йўл, автомобил йўллари тугунида жойлашганлиги, шаҳарнинг ривожланиш имкониятини белгилайди.

Навоий шаҳри функциясининг ўзига хослиги билан вилоят марказлари ичида алоҳида ажралиб туради. Маълум маънода хусусан унинг дастлабки ривожланишида бу шаҳарни функционал хусусиятига кўра фақатгина Тошкент вилоятининг Чирчиқ, Олмалиқ, Бекобод шаҳарлари билан таққослаш мумкин. Зотан, мазкур шаҳарларнинг саноатлашув, ихтисослашув хусусияти Навоий шаҳри иқтисодиётига мутаносиб келади.

Аҳоли манзилгоҳларидаги корхонлардан чикадиган ифлосланган сувларни махсус тиндиргич хавзалар ташкил этиш, автомобилга ёки қуйиш шахобчалари ва автомобилларни ювиш пунктларида алоҳида сув йиғиш хавзаларини ташкил қилиш орқали дарё сувини нефт маҳсулотлари билан ифлосланишини олдини олиш мумкин.

Умуман олганда аҳоли ўртасида дарё сувини ифлосланишини олдини олишга қаратилган тушунтириш ишларини олиб бориш, оммавий ахбарот воситалари орқали тарғибот-ташвиқот ишларини жонлантириш натижасида экологик маданиятни шакллантириш воҳада экологик барқарорликни таҳминлаш гаровидир.

ЗАГРЯЗНЕНИЕ ВОДЫ РЕКИ ЗАРАФШАН И ПУТИ ЕГО ПРЕДОТВРАЩЕНИЯ

Аннотация. В статье как основная проблема изучение вопросы загрязнение реки Зарафшан и пути их предотвращения. В работа также освещают экологическая ситуация в Зарафшанском оазисе, источник загрязнения земельных и водных ресурсов и меры предотвращения их, а также обеспечение устойчивого экологического развития.

Ғўдалов М.Р. (Жиззах давлат педагогика институти, Жиззах) ЕР ОСТИ СУВЛАРИ ВА УЛАРДАН САМАРАЛИ ФОЙДАЛАНИШ (Жиззах вилояти мисолида)

Аннотация. Мазкур мақолада Жиззах вилоятининг ер ости сув ресурслари ва улардан самарали фойдаланиш йўллари аниқ мисоллар ёрдамида таҳлил қилинган.

Жиззах вилояти ер ости сувлари умумий сув ресурсларининг бир қисми сифатида халқ хўжалиги тараққиётида муҳим аҳамиятга эга. Ер ости сувларидан ота-боболаримиз қориз, қудуқ ва булок сувлари сифатида қадимдан фойдаланиб келмоқда. Вилоят ҳудудидаги ер ости сувлари унинг табиий шароитига, хусусан литологик таркиби ва рельефига боғлиқ ҳолда қуйидаги учта минтақа (зона): тоғ минтақаси, тоғ олди ва тоғ оралиғидаги минтақа, чўл (текислик) минтақада ҳосил бўлади.

Вилоятнинг жануби-шарқий ҳудудларида жойлашган Туркистон тизмасининг шимолий ёнбағирларида ҳам ер ости сувлари кўплаб булоқлар тарзида оқиб чиқади. Бу булоқларнинг суви чучук бўлиб, уларнинг жуда кўпчилиги дарё водийлари ва сойларда тарқалган. Шу билан бирга сув сарфи кўп бўлмаган булоқлар сув айирғич ёнбағирларида, тоғ ёнбағирларининг пастки қисмида учрайди. Булоқларнинг тарқалиши геоморфологик (рельеф) комплексларига боғлиқ бўлиб, баландлик (вертикал) зоналик қонуниятига бўйсунди. Масалан, Зомин тоғларининг ўртача баландликлардаги тик ёнбағирли геоморфологик комплекслардаги булоқлар серсув ва жуда кўп бўлиб, паст тоғли геоморфологик комплексларда эса булоқлар унча кўп эмас, баъзан эса қуриб қолади. Шуни алоҳида айтиш лозимки, Зомин миллий боғининг айрим жойларида дарё водийлари ёки сойларида ер ости сувлари жуда катта майдонларда ер бетига сизиб чиқиб, ўтлоқ ботқоқли комплексларни ҳосил қилади. Бундай жойларни маҳаллий аҳоли томонидан кўпинча “шибар”, яъни “катта шибар”, “кичик шибар” деб атайдилар. Ана шундай ер ости сувларининг ер бетига чиқиши натижасида ҳосил бўлган гидрогеологик комплекслар Зоминсув ва унинг ирмоғи бўлган Қашқасув сой водийларида кўп учрайди¹.

Туркистон тоғлари шимолий ёнбағирларида ҳосил бўлган ер ости сувлари шимолга томон ҳаракатланади ва бунинг ҳисобига, Зомин ва Даштобод шаҳарчалари атрофида ер ости сувларининг катта захираси тўпланади. Ўтган асрнинг 90-йилларидан бошлаб ушбу ҳудудларда ер ости сувларидан қишлоқ хўжалиги мақсадида фойдаланиш учун 100 дан зиёд артезиан қудуқлари қазилиб, сувидан суғоришда фойдаланила бошланган эди. Ҳозирги кунда ҳам артезиан қудуқ қазилар давом этаётганлиги ва бунинг натижасида ер ости сувларининг сатҳи кескин равишда пасайишига олиб келиши кузатилмоқда.

Ҳудуднинг ер ости сувлари Туркистон тоғларининг шимолий ёнбағри ер ости сувлари билан бир оқимга эгалигини, юқорида таъкидлаб ўтган эдик. Бу боғлиқлик таъсирида Туркистон тоғларининг шимолий ёнбағри ўсимликлари (арчалар) деградацияга учрамоқда. Шу сабабли ҳам ҳудудда ер ости сувлардан фойдаланишининг лимитини ишлаб чиқиш ва унга катъий равишда амал қилиш лозимдир.

Туркистон тизмасининг жанубий ёнбағри ҳам ер ости сувларига жуда бой бўлиб, асосий озикланиш манбаи эриган қор сувлари ва ёмғирлардир. Ер ости сувларининг ҳосил бўлиш шароити кучли емирилган ва ёриқларга тўла бўлган палеозой тоғ жинсларидир. Тоғ тизмалари ва ёнбағирлари силур, айникса, девон даврлари оҳақтошларидан тузилган. Бу тоғ жинслари тектоник

ёриқлар ва нураш ёриқларидан иборат. Шунинг учун паст ва ўртача баландликдаги тоғлар асосан ер ости сувини йиғувчи манба ҳисобланади.

Кучли ёриқлардан иборат бўлган ва карст жараёнлари тараққий этган оҳақтошларида жуда кўп доимий ҳаракатдаги булоқлар пайдо бўлган. Уларнинг сув сарфи 50-70 л/сек етади. Булоқларнинг серсувлиги ва уларнинг сарфи кўпроқ тектоник ёриқлар билан боғлиқ. Масалан, тектоник ёриқлар кучли бўлган оҳақтошларда булоқларнинг сув сарфи 40-50 л/сек. га ошади. Тектоник ёриқлар кам бўлган жойларда эса булоқларнинг сув сарфи 20-30 л/сек.га ҳам етмайди. Айрим булоқ сувлари чиқадиган жойлар зиёратгоҳларга айлантирилган. Булоқлари бор зиёратгоҳларга Саъд ибн Абу Ваққос ота, Ўсмаот ота ва Новка ота каби зиёратгоҳларни мисол келтиришимиз мумкин. Бу ҳудудда булоқлар ва зиёратгоҳлар умумий битта ном билан номланиб кетилганлиги ҳам киши эътиборини ўзига тортади.

Ғаллаорол туманининг Авлиё қишлоғида жойлашган Саъд ибн Абу Ваққос ота булоғида Ўзбекистон “Қизил китоб”га киритилган реликт қорабалиқларни кўриш мумкин. Зиёратгоҳ бўлганлиги туфайли ҳам булоқ ва ундаги балиқларга маҳаллий аҳоли томонидан умуман зиён етказилмайди. Мулоҳаза қиладиган бўлсак, зиёратгоҳ ҳудудида жойлашмаган булоқлар, зиёратгоҳ ҳудудида жойлашган булоқларга нисбатан кўп зиён кўради. Бу оддий ҳақиқат бўлиб, маҳаллий аҳоли доимо зиёратгоҳларга нисбатан муносабати яхши бўлиб келган. Айрим кишилар томонидан “булоқлар олдидаги зиёратгоҳ қабрлар ўйлаб топилган”, деган фикрлар ҳам йўқ эмас. Биз булоқлар олдидаги зиёратгоҳ қабрларни ҳақиқатдан ҳам бўлган ёки бўлмаганлиги текшириш эмас, балки бошқа булоқлар олдида ҳам шундай зиёратгоҳлар борлиги ёки одамлар онгига “ҳар бир булоқ зиёратгоҳдир”, деган фикрни сингдиришимиз лозимдир. Кишиларнинг булоқларга нисбатан одамларнинг фикрининг ўзгариши ушбу булоқларни давлат томонидан муҳофаза қилиш заруриятини ҳам қолдирмайди².

Жиззах вилоятининг шимоли-ғарбий ҳудудларидаги Мирзачўл ўзлаштирилганга қадар грунт сувлар сатҳи Жиззах конуссимон ёйилмасининг юқорисида 15-20 метр, ўрта қисмида 5-10 метр, қуйи қисмида 2-3 метрни ташкил қилган (Панков, 1957). Мирзачўлда 1960 йиллардан бошлаб ерларнинг ўзлаштирилиши ер ости сувлари сатҳининг кўтарилишига олиб келди³. Бу ҳудудларда суғорма деҳқончилик бошлангач бутун Мирзачўл ҳудуди сингари грунт сувлар сатҳи жой рельефига боғлиқ ҳолда 3-5 метр кўтарилиб кетди ва катта майдонларда тупроқлар шўрланиши кучайди. Тузкон қўлининг шарқий қисмларида грунт сувлар чуқурлиги илгари 3-7 метр бўлган бўлса, ҳозир 1,5-2,5 метрни ташкил қилади. Сувнинг минераллашиш даражаси ҳам тоғ ёнбағирлари яқинида жуда кам (0,3-0,5 г/л) бўлиб, Айдар-Арнасой кўллари тизими томон у 3-5 г/л дан 10 г/л гача ошиб боради.

Мирзачўл текислигида ер ости сувлари сатҳининг сўнгги йилларда кескин кўтарилишига суғорма деҳқончилик билан бир қаторда Айдар-Арнасой кўллари тизимининг ҳам таъсири бўлмоқда. Айдар-Арнасой кўллари тизими таъсирида ер ости сувларнинг ўзгаришини Мирзачўл текислиги ҳудудида жойлашган туманлар мисолида таҳлил қиламиз.

Мирзачўл текислиги ҳудудидаги туманларнинг суғориладиган ерларида ер ости сувлари сатҳи 1-жадвал

Туманлар номи	Суғориладиган ерларнинг ер ости сувлар сатҳи бўйича тақсимланиши (минг га)						
	Умумий майдон	1м, ча	1,0-1,5	1,5-2,0	2,0-3,0	3,5	5,0 дан паст
Арнасой	33,526		0,06	1,040	32,426	-	-
Мирзачўл	33,037		0,31	0,93	31,347	0,44	-
Зафаробод	29,271		0,24	0,55	26,731	1,50	0,25
Дўстлик	36,038		0,09	0,815	35,123	0,01	-
Пахтакор	28,725		0,01	1,945	26,710	0,06	-
Ш. Рашидов	35,005	0,005*	0,25	0,397	24,236	9,98	0,14
Жами:	195,602	0,005*	0,97	5,677	176,57	11,9	0,39

Изоҳ: Зовур – дренажларнинг ишдан чиқиши туфайли сув сатҳининг кўтарилиши. (Ғўдалов М маълумотлари асосида)

Мирзачўл текислигида ер ости сувлари сатҳининг кўтарилиши, текисликдаги моддаларнинг алмашишига ҳам ўз таъсирини кўрсатмоқда. Ер ости сувлари моддаларнинг

алмашинувида (чизмага каранг) муҳим ўринга эга бўлиб, табиий ва антропоген жараёнларнинг ривожланишида асосий ричаглардан бири ҳисобланади. Мирзачўл текислигида ер ости сувларининг яқинлиги ва тупроқ шўрлигининг юқорилиги туфайли қишлоқ хўжалик экинларининг ҳосилдорлик пасайиб кетмоқда. Шу сабабли ҳам ботик муҳитига мослаша оладиган ва ер ости сувларини кўп буғлантира оладиган ўсимлик турларидан, яъни биологик дренаж (табиий дренаж) усулидан фойдаланиш лозимдир.

Биологик дренаж деганда ортиқча ер ости сувларини табиий ўсимликлар қоплами - дарахтлар, ўрмон минтақалари, экинлар ёрдамида чиқариб ташлашни тушунамиз. Биологик сатҳина пасайтиради. Барглари орқали кўп сув буғлатиш қобилиятига эга бўлган тол, терак, бажаради. Масалан, вегетация даврида бир туп тол ва терак 20-100 м³ гача сув буғлатади, ини олиб чиқади. Беда (ёши, зичлиги, сизот сувлари сатҳининг чуқурлиги, тупроқнинг гранулометриқ таркиби ва бошқа характерларига караб) 4-20 м³/га сув сарфлайди. Бу микдорнинг 78 % қисми ер ости сувлари ҳисобига тўғри келади. Ёз фаслида ўсимликлар сувини кўп сарфлайдиган даврда бедзорлардаги ер ости сувлари сатҳи экинзор далаларидагига нисбатан 50-70 см чуқурроқда бўлади. Мирзачўл текислигининг ўзлаштирилган ерларининг мелиоратив ҳолатини яхшилаш мақсадида терак, тол, чинор, оқ акация ва бошқа ўсимликлардан кенг кўламда фойдаланса бўлади.

Фойдаланган адабиётлар:

1. Алибеков Л.А. Ўрта Осиё табиий географияси. Самарқанд 2006 й.
2. Ғўдалов М.Р. Жиззах вилояти табиати ва уни муҳофаза қилиш. Тошкент, "Фан ва технология", 2014 й.
3. Панков М. А. Процессы засаления и рассоления почв Голодной степи. Ташкент, 1962.

Аннотация. В данной статье на конкретных примерах рассмотрено подземные воды Джизакской области и их рациональное использование.

Abstract. The article gives information with clear examples which the effective ways of the water under earth resource and how use of this water in Jizzakh district.

Kayumova M.M., Esirgapova Yu.A., Baxtiyorova M.Sh. (Jizzax davlat pedagogika instituti; Jizzax politexnika instituti qoshidagi I sonli akademik litseyi, Jizzax)

MIRZACHO'L IQTISODIY GEOGRAFIK RAYONI SUV RESURSLARI VA ULARDAN OQILONA FOYDALANISH MUOMMOLARI

Annotatsiya. Ushbu maqolada Mirzacho'l iqtisodiy geografik rayonining suv resurslari va ulardan oqilona foydalanish muammolari yoritib berilgan

Azaldan ota-bobolarimiz suvni muqaddas ne'mat bilib, uning har tomchisidan samarali va tejimli foydalanishgan. Chunki, suv resurslarining miqdori va sifati jamiyatning barqaror ijtimoiy va iqtisodiy rivojlanishini belgilaydigan muhim omillardan hisoblanadi. Shu nuqtai nazardan ham mamlakatimiz taraqqiyotida suv resurslari alohida o'rin tutadi.

Ekologik tizimda suvning o'rni va ahamiyati nihoyatda muhim bo'lib, biosferadagi hayotning mavjudligini hamda biosferaning evolyutsion rivojlanishini ta'minlaydi. Suv - yer kurrasida organizmlarning yashashi uchun zarur bo'lgan eng muhim mineral hisoblanib, organizmdagi butun jarayonlar suv muhitida sodir bo'ladi. Suvning organik hayotdagi ahamiyatini mashxur fransuz yozuvchisi Antuan de Sent - Ekzyuperi quyidagicha ta'riflaydi: "Suv! Sening na ta'ming, na ranging, na hiding bor, shu boisdan seni ta'riflash juda qiyin, seni qandayligingni bilmay, sendan bahramand bo'lib rohatlanamiz. Seni hayot uchun zarur deyish mumkin emas, chunki sen - o'zing hayotsan. Sen bu dunyodagi eng katta va qimmatbaho boyliksan". Suv kundalik hayotimizning hamma sohalarida qo'llanilishi bilan boshqa tabiiy resurslardan katta farq qiladi. Chunki kishilik jamiyatida suvning o'rni bosa oladigan boshqa resurs yo'q. Bu esa suvni juda muhim bebaho tabiiy resurs ekanligidan dalolat beradi.

Институт olimlari tomonidan olib boriladigan asosiy tadqiqot yo'nalishi O'zbekiston hayvonot olamining umumiy qonuniyatlarini o'rganishga qaratilgan.

O'zbekiston Fanlar akademiyasining akademiklari T.Z.Zohidov, A.M.Muhammadiyev, muxbir a'zolaridan V.V.Yaxontov, M.A.Sultonov, R.O.Olimjonov kabi olimlar O'zbekistonda zoologiya tadqiqotlarining rivojlanishiga o'z hissalarini qo'shganlar. Jumladan, 1963 yilda M.A.Sultonovning «Hasharotlar ekologiyasi», 1971 yilda T.Z.Zohidovning «Qizilqum cho'lining biotsenozlari» kabi asarlarini ko'rsatib o'tish mumkin. Keyingi yillarda institut olimlari «Hayvonot olamini qo'riqlash va undan samarali foydalanishning ilmiy asoslarini ishlab chiqish» dasturiga oid tadqiqotlarni davom ettirmoqdalar. Undan ko'zda tutilgan maqsad kuzatuv tadqiqotlari natijalari - monitoring ma'lumotlarini tahlil qilish va tartibga solish, genofondni saqlash imkoniyatlarini o'rganish, hayvonot olamini qo'riqlashdan iboratdir.

Xulosa qilib aytganda, hozirda zamonaviy ekologiyaning:

- tirik organizmlar o'rtasidagi munosabatlarni;
- organizmlardan yuqori turuvchi tizimlarga xos qonuniyatlarni;
- tabiat bilan jamiyat o'rtasidagi munosabatlarning eng optimal yechimlarini asoslash;
- ekologiyaning ijtimoiy mavqeini oshirib borish;
- inson omilini, ya'ni insonning biologik mavjudot sifatida, uning jamiyatdagi turli ishlab

chiqarish faoliyati o'rganish;

- ekologiya fanining bugungi kundagi asosiy vazifalarini hal etish, umuman bir so'z bilan aytganda hozirgi zamon ekologiyasi - tabiat va jamiyatda kechadigan jarayonlarni inson omilini hisobga olgan holda o'rganadigan fandır, deb ta'riflashda O'rta Osiyo, xususan O'zbekistonlik olimlarning asarlarini o'rganish, ular tomonidan olib borilgan kuzatuv tadqiqotlari va natijalari - monitoring ma'lumotlari- dasturil-amalidir. Shuningdek, ekologik ta'limotning kelgusidagi rivojini kafolatlovchi manbalar hamdir.

Foydalanilgan adabiyotlar:

- 1.Sultonov R.S. Ekologiya va atrof muhitni muhofaza qilish asoslari. T., "Musiqqa", 2007 y.
- 2.Ziyomuhamedov B. Ekologiya va ma'naviyat, T., "Mehnat", 1997 y.

Развитие экологического знания в Узбекистане

Аннотация. В этой статье изучены труды ученых из Средней Азии Мухаммада Муса ал-Хорезми, Абу Наср Фараби, Абу Райхан Бируни, Абу Али бин Сина которые внесли большой вклад в развитие экологической науки, а также заслуги узбекских ученых гарантирующие будущее развитие экологического образования сегодня.

Ecological knowledge in Uzbekistan

Abstract. In this article studied about scientists in Asia, which contributed much to the development of ecological science. They are Mukhammad Musa al Kharezmiy, Abu Nasr Farobiy, Abu Raykhon Beruni, Abu ali Ibn Sino, as well as modern Uzbek scientists who guarantee future development of ecological education today and used information.

АБДУЛЛАЕВ И.Х., УСМОНОВА Г.Э., АМАНБАЕВА З.А., КАРИМОВ И.Э. (Тошкент давлат педагогика университети, Ўзбекистон Миллий университети, Жиззах давлат педагогика институтини) ГЕОГРАФИЯ ФАНИ ВА ТАЪЛИМИДА ИЖТИМОЙ-ИҚТИСОДИЙ ЙЎНАЛИШНИНГ РИВОЖЛАНИШИ

Аннотация. Мақолада география фани ва таълими тизимида иқтисодий – ижтимоий йўналишининг вужудга келиши ва ривожланиши, тармоқларга бўлинишининг асослари қисқача ёритиб ўтилади

География таълими тизимида икки катта тармоқ бўлиб, унинг биринчи тармоғи табиий география бўлса, иккинчи катта бўлим бу географиянинг ижтимоий тармоғини ифода этувчи ижтимоий-иқтисодий география ташкил этади. Унинг ривожланиш хусусиятларидан энг муҳими – иқтисодий географиянинг ижтимоий-иқтисодий география сифатида ўзгаришидир. Узок вақт давомида тармоқ иқтисодий география номи билан аталган, сабаби иқтисодий географиянинг асосий диққати, асосан, моддий ишлаб чиқаришни ҳудудий жойлаштириш қонуниятлари, шароити ва хусусиятларига қаратилган эканлигидадир.

Ўзбекистон географиясидаги бундай ёндашув мустақилликдан илгари, яъни айнан моддий ишлаб чиқариш иқтисодиётнинг бош ижтимоий кучи сифатидаги меҳнаткаш аҳолининг таракқиёти ва жойлашувини ҳам ўз ичига олган эди. Бу эса барча ривожланиш ва таксимотни белгилаб берган ўша тарихий-иқтисодий давр учун, айниқса, хос бўлган. Буюк рус географи П.Максаковский "иқтисодий географиянинг "инсонийлаштирилиши" асосчиси Н.Баранский деб ҳисоблайди.

Иқтисодий географияга Ю.Саушкин 1973 йили ижтимоий-иқтисодий ҳудудий тизимлар тўғрисидаги тушунчани киритган эди. Аммо иқтисодий география ўзининг янги расмий номини XX асрнинг 70-йиллар охирида қабул қилиб, "иқтисодий ва ижтимоий география" ёки "ижтимоий-иқтисодий география" деб атала бошлади. Географиянинг замонавий талқинида ижтимоий география ҳам ўз ўрнига эга бўлиб, *ижтимоий география- кишилик жалбияти ҳаётини ташкил этиш шакллари ва ҳудудий жараёнларини ўрганиш ва ижтимоий ишлаб чиқаришни энг аввало, инсонлар, уларнинг меҳнат шароити, турмуши, дам олиши, шахс сифатида ривожланиши ва ҳаётнинг такрор ишлаб чиқарилиши* хусусиятларини ўрганади ва тадқиқ этиши назарда тутилади. Ижтимоий география инсонларнинг хулқ-атворларининг ҳудудий жиҳатларини ўрганади, уни тушунтиради ва башорат қилади. У жамиятнинг бутун ижтимоий ривожланиш муаммолари мажмуини, яъни бунда у ижтимоий ҳаётнинг ҳудудий ташкил этилиши, ўзига хос томонлари, унинг "сифатларини" ўз ичига олган ҳолда, ҳудудларнинг регионал хусусиятлари бўйича ўрганади, дейиш мумкин.

XX асрнинг охирида "ижтимоий-иқтисодий география" тушунчаси билан Ю.Саушкин, В.Гохман, С.Ниммик ва бошқа қатор рус олимлари томонидан турлича таърифланди ҳамда уларнинг ҳаракатлари туфайли бутун иқтисодий географияни бирлаштирувчи тушунча даражасини эгаллаб бошлади. Бу тушунча "жамоат ёки аҳоли географияси" сифатида шаклланиб амалда эса "ижтимоий-иқтисодий география" деб қўлланилади. Масала, Б.Родоман, ҳар иккисининг ўрнига "инсон географияси"ни қўллаш керак деб ҳисоблайди.

Ижтимоий-иқтисодий география терминологияси ва мазмуни бўйича муаммолар XX асрнинг 90-йилларга келиб иккинчи даражали бўлиб қолди. Яъни маъмурий-бўйрукбозликка асосланган бошқарув тизимидан бозор иқтисодиётига ўтиш даврида ушбу масалага ҳам алоҳида ёндашув керак бўлиб қолди. Ижтимоий-иқтисодий географиянинг янги шароитларга, жамиятнинг янги ижтимоий ҳолатига аста-секин мослашиши кузатилмоқда. Бундай мослашув жараёнида у муайян йўқотишларни бошдан кечириб, бироқ айни пайтда, бир қатор ютуқларга (янги ғояларнинг юзага келиши, инсонийлашиш ва ижтимоийлашув, долзарб ижтимоий-географик тадқиқотларга талабнинг ўсиши, жаҳон географияси билан алоқаларнинг мустаҳкамланиши) ҳам эга бўла бошлади.

Табий география каби ижтимоий-иқтисодий география ҳам умумий, регионал (минтақавий) ва тармоқ географиясига бўлиниб, унда биринчидан фан назария ва методологиясининг умумий масалалари, ижтимоий ишлаб чиқаришни ҳудудий ташкил этиш, ҳудудий жараёнлар ва кишилик ҳаётини ташкил этиш шакллари қонуниятларига қаратилади. Ижтимоий-иқтисодий ўлкашуносликни ўз ичига олган иккинчиси эса, мана шу масалалар бўйича районлар, мамлакатлар ва минтақаларни ўрганади. Сўнгида эса географик изланишлар иқтисодиётнинг тармоқлар географиясига қаратилади ва унинг ижтимоий ҳолати кўрсатилади. Ижтимоий-иқтисодий географиянинг тармоқ таснифи алоҳида компонентлар ва элементлар тамойили бўйича қурилади. Бу ҳолатда иқтисодий-ижтимоий географияда олтига фан соҳаси тўғрисида сўз юритиш мумкин.

Биринчиси, бу аҳоли географияси, 40-йиллардан бошлаб шакллана бошлаган, 60-йилларга келиб эса, жадал суръатлардаги ўсиш натижасида ижтимоий-иқтисодий географиянинг алоҳида тармоғига айланди. Мазкур йўналишнинг асосчиларидан бири бўлмиш В.Покшишевскийнинг берган таърифига кўра, аҳоли географияси иқтисодий географиянинг алоҳида тармоғи бўлиб, ижтимоий ишлаб чиқариш ва атроф-табиат билан ўзаро алоқада кўриладиган аҳолининг ҳудудий жойлашшини ҳамда таркибини ўрганади. Аҳоли географияси таркибиде шаҳарлар, кишлоқ жойлари географияси, миграция, меҳнат ресурслари географияси ажратилади. Баъзи аҳолишунос географлар бу йўналишда у ёки бу ҳудуддаги демографик ҳолатни ўрганиш билан шугулланувчи геодемография каби йўналишни ҳам ажратишни таклиф этадилар. Мазкур йўналишларни ривожлантиришга Н.Баранский, Р.Кабо, В.Покшишевский, О.Константинов, Н.Лялик, В.Давидович, А.Минц, И.Маергойз, С.Ковалев, В.Джаошвили, Г.Ланпо, Б.Хорев, Ю.Пивоваров, С.Раковский, Ўзбекистонда А.Ота-Мирзасев, М.Бўриевалар катта ҳисса қўшганлар.

Иккинчиси, саноат географияси, саноат ишлаб чиқаришининг ҳудудий тузилмасини, саноатни ривожлантиришнинг объектив қонуниятлари ва ўзига хос томонларини бўйича ўрганади. У умумий саноат географияси, регионал саноат географияси ва алоҳида тармоқлар географиясига бўлинади. Бу йўналишларни ишлаб чиқишда А.Пробст, П.Степанов, И.Маергойз, А.Хрушев, Н.Алисов, Б.Зимин, А.Горкин, П.Бакланов, М.Бандманнинг, Ўзбекистонда З.Акрамов, К.Лапкин, А.Рўзиев, Қ.Абиркулов, Б.Миртурсунов, Х.Абдуназаров, хизматлари алоҳида ажралиб туради.

Учинчиси, бу қишлоқ хўжалиги географияси, қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқариши ҳудудий дифференциациясининг қонуниятлари ва ўзига хос хусусиятларини, қишлоқ хўжалигининг ишлаб чиқариш турлари, қишлоқ хўжалигини районлаштириш масалаларини ўрганади. У ҳам ўз навбатида, умумий, регионал ва тармоқ қисмларига бўлинади. Географиянинг бу соҳасида А.Рақитников, К.Иванов, К.Зворикин, И.Мукомель, В.Крючков, И.Кузиннинг, Ўзбекистонда З.Акрамов, Р.Ходиев, А.Солиев, Р.Махамадалиев хизматлари катта.

Тўртинчиси, транспорт географияси, транспортнинг ҳудудий тузилмасини, унинг жойлаштириш қонуниятлари ва ўзига хос томонларини, ҳудуднинг транспорт жиҳатидан ўзлаштирилиш даражаси, транспорт тармоқлари ва тизимлари, юк ва йўловчи ташиш оқимларини ўрганади, бу тармоқни районлаштириш масалалари билан шуғулланади. У умумий, тармоқ ва регионал қисмларга бўлинади. Бу тармоқни ривожлантиришга С.Бернштейн-Коган, Н.Колосовский, Т.Хачатуров, И.Никольский, Л.Василевский, Н.Казанский ва С.Шлихтер ва бошқалар катта ҳисса қўшганлар.

Бешинчиси, бу табиий ресурслар географияси (ёки географик ресуршунослик). Бу йўналиш 60-йиллардан бошлаб ривожланган бўлсада, ҳозирда уни тўлиқ шаклланиб бўлган дейиш мумкин. У табиат ресурсларининг алоҳида турларини ва уларнинг мажмуини, ресурслардан оқилона фойдаланиш йўллари, уларни иктисодий жиҳатдан баҳолаш муаммоларини ўрганади, ресурс базаси ҳолатини башорат қилиш билан шуғулланади. Бу йўналишга асос солганлар қаторида А.Минц, И.Комар, В.Преображенский, Л.Мухина, Г.Приваловская, Т.Руноваларни, Ўзбекистонда Т.Жумаев, Х.Вахобов, И.Абдуллаев, З.Саидқаримова, Х.Омонов ва бошқаларни эслатиб ўтиш лозим.

Олтинчиси, рекреацион география – 70-йилларнинг бошларида юзага келган илмий йўналиш. Рекреацион география рекреация фаолиятини ўрганади, рекреацион тизим, рекреацион ресурслар, рекреацион районлар, шунингдек, ички ва халқаро туризм масалалари билан шуғулланади. Рекреацион географияга В.Преображенский, Ю.Веденин, Л.Мухин, Н.Миرونенко, И.Твердохлебов, Ўзбекистонда Ў.Якубов, З.Аманбаева, А.Низомов, О.Исмоиловлар катта ҳисса қўшган.

Бугунги кунда иктисодий-ижтимоий географиянинг алоҳида равишда ривожланаётган тармоқларидан тиббий география, жиноятлар географияси, космик география кабилари ривожланиб бормоқда. Унинг Ўзбекистонда ривожланишига ҳисса қўшаётган олимлардан, Н.Комилова, А.Қаюмовларни ва бошқаларни тилга олиш мумкин.

Ижтимоий-иктисодий география таркибидаги мана шу қайд этилган тармоқларни аниқ шаклланиб бўлган дейиш мумкин. Яна бир нечта йўналишлар бирлашишнинг турли босқичларида турибди. Булардан хизмат кўрсатиш соҳаси географияси, тарихий география, топонимик география, ташқи иктисодий алоқалар географияси, космик ресурслар географияси ва бошқалар етарли даражада ривожланмаган ва келажакда янада кенгайиб боради деб ҳисоблаймиз.

РАЗВИТИЕ СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКОГО НАПРАВЛЕНИЯ В ГЕОГРАФИИ И ГЕОГРАФИЧЕСКОМ ОБРАЗОВАНИИ

Аннотация. В статье кратко освещаются вопросы формирования и развития социально-экономического направления в географии и географическом образовании, основы её разделения

DEVELOPMENT SOCIAL-ECONOMIC DIRECTION IN GEOGRAPHIES AND GEOGRAPHICAL EDUCATION

Annotation. In article are briefly sanctified questions of the shaping and developments social-economic direction in geographies and geographical education, bases of its division